

•

Dîroka hizra kurd

Abdusamet Yîgît

Weşanên

.
. .
. .
. .

*Dîroka hizra kurd
@Abdusamet yigit
Çap 1.
Weşanên felsefeyê
2014-Almanya-Berlin*

.
ISBN 968-4-950975-31-2

Pêşgotin

Di aslê xwe de nivîsandina dîroka hizra kurd wê, di awayekê de wê gelek girêdanên wê yên ku ew hê jî bi berdewamî werina ser ziman wê hebin. Weke aliyekê giring wê mirov wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê de wê rengên hizirkirinê û bi teybetî pêvajoyên hizirkirinê ên ku ew hatina kirin wê li ser têgînan wan re wan hi hevdû derxistin wê weke aliyekê giring wê di wê de wê were dîtîn.

Min di wê pêvajoya dîroka hizira kurd de ku min heta vir hanî min tenê bi serekeyî wê hanî ser ziman. Lê ez di wê baweriyê de me ku wê, hinekî din ku serî li ser wê were wastandin wê bi awayekê hesanî wê, êdî wê çerçoveya wê were dîtîn û wê, aliyên wê yên din ên ku ew ne hatina hanîn li ser ziman jî wê werina kifşkirin û ew êdî dikarin werina hanîn li ser ziman.

Li vir wê, di wê beşê de wê, bi serekeyî wê di dawîyên serdemên navîn de wê, çawa wê, di awayekê de wê, bi hizrî wê werina kirin wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, werina ser ziman wê hinekî li ser wê were sekin in. Di dewama wê de wê, awayê hizirkirinê û di wê de rengên hizirkirinê bi têgînan ên weke stêrzaniyê, matematik, mantiq, metafîzîk, rasyonelîzm û hwd ku wê çawa wê pêvajoyên pêşketinê wê bi ber demên hemdem ve wê bi xwe re wê li herêmê wê bijîn wê, di awayekê dîmenî de wê ew jî wê hewlbêdayên ku ew werina ser ziman.

Li ser şewayê min ê xabatî jî ez dixwezim di dewama wê de wê bêjim ku wê, dema ku wê, navaroka wê hat xwandin wê bi çavkanîyên wê re wê hemû aliyên wê werina dîtîn. Ji xwe wê, di lêkolînek bi vê rengê de wê, çavkanî bixwe jî wê aliyekê din ê tûmari ê hizirkirinê wê karibin bi xwe biafirênin. Ber vê yekê wê giring bê ku mirov di temenekê rast de wê kifşbikê û wê, bi rastî wê werênê ser ziman ..

Di awayê hizirkirinê de wê, di wê temenê de wê, di wê dema dawî a seerdemên navîn a dîroka hizrê ku me di wê beşê de hanî ser ziman wê di çerçoveya hizirkirinê hemdem û ya demên hemdem de wê gelek encamên giring wê di wê de wê hebin ku ew werina fahmkirin û derxistin li têgîhiştinê. Ez di wê baweriyê de me wê ji vê aliyê û aliyê ve wê valahiyekê jî wê karibin bi hindikî jî bê dagirin.

Wekî din wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, pêvajoyên hizirkirinê wê, di awayekê de wê, giring bin ku ew werina fahmkirin û

derxistin li tēghiştinê. Di aslê xwe de wê pêvajoyên hizirkirinê ku ew ne wina baş fahmkirin wê mirov nikaribê temenekê pêşketinê ê bi hizrî, civakî, zanyarî û hwd jî wê, çêbikê û wê werênê li holê. Di wê temenê de wê ev alî wê giring bin. Di çerçoveya pêvajoyên hizirkirinê û rengên xwe bi wê perwerde kirina de wê kifşkirina wê jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê. Weke ku wê di dewama wê de wê werê dîtin wê, li kurdistanê wê ji destpêka sedsalê 8´min û pê de wê pêvajoyên perwerdeyê wê, di awayekê hemdem de wê, xwe bidina dîyarkirin. Di demên piştê wê, bi rewşên dibistanî ên weke li cizra bota weke bi zanîngeha sor û ankû wê weke di nava xalkê de wê bê bi navkirin ´medresaya sor´ wê, di wê temenê de wê dîmenekê wê bide me. Em dikarin destpêka perwerdeya hemdem ji demên henifê dinwerî û hwd bidina destpêkirin û ji wê demê û pê de pêvajoyên wê yên pêşketinê ku wê li ser wê re wê bijîn wê di wê temenê de wê, werênina ser ziman. Ya dinwerî kir wê, ne demek perwerdeyê a esasî a destpêkî de. Ber ku wê berî wî jî wê hebê. Lê ya wî, di temenekê hemdem û aqilê zanyarî ku ew bi wê dihênê ser ziman re wê, xwediyê temenekê fahmkirinê bê.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê, di awayekê din de jî wê, di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê tēgînên weke yên mantiqê, metafîzîkê, matematîkê û gelek cireyên wê yên weke cebir û trigonometriyê, astronomi, tēgînên zanyarî ên rexnegirî û hwd wê, di awayekê de wê, ji nava rengên hizirkirinî demî û filosofên demê wê bên kifşkirin û wê di çerçoveyekê de wê bên kirpendin.

Di dewama wê de wê, weke aliyekê din jî wê çawa wê bi demê re wê zanîn wê weke fenomenek giring û mazin wê derkeve li pêş û wê hin bi hin wê serwer bibê wê ew wê were dîtin. Pêvajoyên pêşketina hizirkirinê wê di wê temenê de jî wê weke aliyekê giring ê fahmkirinê wê biafirênin.

Di aslê xwe de wê, pêvajoyên hizirkirinê wê weke ku mirov kifşdikê wê dema ku ew hatina ser ziman wê êdî wê gelemperîya wê xwe bide dîyarkirin. Wekî din wê bi tēkiliyên wê hem di zikhevdû de û hem jî ên herêm bi herêm ên bi hevdû re wê, ew wê jî wê di awayekê de wê, bide nîşandin. Ji xwe wê ew jî wê weke aliyekê fahmkirinê ê giring wê bi xwe re wê biafirênin.

Demên zanîne wê, di awayekê de wê, bi awayên xwe yên yên ku ew hatina hizirkirin wê çendî ku wê temenê hizirkirinê wê biafirênin wê temenê lêpîrsîn, afirandin û tēghiştinên nû ku wê di demên piştê wê bên pêşxistin jî wê biafirênin. Wê, ev jî wê, di awayekê de wê, were dîtin ..

Abdusamet yigit

Destpêk; dîroka hizra kurd 4

Dîroka hizra kurd wê dema ku em li ser pêvajoyên wê yên serdemên navîn dihizirin em bi wê re digihijina têgûhiştinek hemdem ku wê di wê temenê de wê pêşketî bê. Hizra ku wê, li herêmê wê ji ber hinek sedemên civakî û demografîya wê ya dîrokî û demkî û hwd wê, weke çerçoveya herî aktiv bê di nava xwe de. Ber vê yekê van aliyên wê di serî de em di awayekê de pêvajoyên wê yên fahmkirinê de em divê ku wê di awayekê de li berçav wê bigirin û wê werênina ser ziman.

Pêvajoyên wê yên hizirkirinê wê dema ku em bi pêvajoyên wê re wê dihênina ser ziman em di dewama wê de wê bi wê re dibînin ku wê dem bi dem wê di nava hevdû de wê çawa wê, di awayekê de wê bandûrê wê li hevdû wê bikê bê. Minaq hizrên demên kevnera ku em tenê bi yên Mîtra û Zerdest û hwd re werênina ser ziman em wê, bi awayekê vekirî wê dibînin. Hizirkirinên demên kevnera wê, di awayekê de wê weke hizirna destpêkê ên rasyonel wê di awayekê de wê bandûra wan wê bi zêdeyî wê hebê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman wê, çi mijar û bi çi awayê wê di nava wê de wê bîn ser ziman wê, di awayekê de wê, piştê wê ew mijar wê dem bi dem wê li ser yên nû ku wê werina ser ziman wê bîn hildan li dest weke fektorna hizrî ên bingihînî ku wê li ser wan re wê were hizirkirin.

Wekî dîn wê weke temenna hizirkirinê ên referans jî wê di awayekê de wê, xwe bi têgînî wê li ser pêvajoyên pêşketinê re wê bidina dîyarkirin. Pêvajoyên hizirkirinê ên ku wê, di demên kevnera de wê, di awayekê de wê, di çerçoveyek xwezayî de wê bîn ser ziman. Minaq wê, di wê rengê de wê, xwezayê ku mirov di nava wê de dijî, têkiliya wê ya bi jîyane mirov re û her wusa rewşên kosmolojîkî û hwd wê, di wê temenê de wê weke aliyna ku mirov dikarê wan werênê ser ziman bin.

Mijare hizir wê di serdemên kevnera wê di awayekê de wê, zêdeyî wê di temenê hizrî de wê bimeşê. Wê dema ku em bahsa felsefeyê dikin wê di wê temenê de wê, di temenekê aqilmeşandinê de ku wê bê hizirkirin

wê, di serî de wê were berbîra mirov. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê, mirov dikarê wê, di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare hizirkirinê wê, xwe bi wê re wê, bide pêşxistin.

Em wê dikarin wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê, werênina ser ziman ku wê, pêvajoyên hizirkirinê ên serdemên kevnera wê, di awayekê felsefeyî de wê, bi mijarî û rengên hizirkirinê û hwd re wê, di awayekê de wê, were ser ziman. Lê di serî de wê, di awayekê de wê bi temenê xwe re wê, bi têtî wê li ser esasê kifşkirinê di nava xwezayê wê de bê. Di wê rengê de wê, di awayekê de wê, di serî de em dikarin wê werênina ser ziman. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê, di şewayekê de wê, werênê ser ziman ku wê hizirkirinê demên kevnera wê, di wê rengê de wê, bi têtî fenomenî, element, dîyarde û hwd re wê, xwediyê temenekê fahmkirinê bin. Di dewama wê de wê, dema ku em bahsa aqil meşandinê di dewama wê de dikin wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, temenekê hizirkirinê wê li ser sedem û encamê re ku wê bi hevdû ve wê girêdanê wê bi hizirkî wê bide çêkirin wê, di wê rengê de wê bi wê re wê, were ser ziman.

Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku em wê di serî de wê, di dewama wê de wê, di serî de wê, werênina ser ziman ku wê, aqilmeşandin wê hebûna xwe de wê, gelek aliyên hizirkî ên bi wê rengê ku em di çerçoveya têtîna felsefeyê de wan jî hevdû derxin û werênina ser ziman wê bihawênê. Minaq em, dikarin bahsa aliyên ku wê bi hevdû ve girêdayî ku wê bi wan wê aqil wê were meşandin. Meşandina aqil wê, dema ku mirov wê, bi wê bihizirê wê, di wê rengê de wê, çendî ku wê, weke nerîneka jî dîr ve ku wê weke hesanî wê were dîtin jî bê lê wê dema ku em li wê dihizirin wê weke aliyekê hizirkirinê ê ku em dikarin wê bi teybetî wê, di çerçoveyek komplika a tevlihev de wê bi wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Wê, di wê temenê de wê, ew wê hinekî wê baştirin wê were fahmkirin.

Di serdemên hemdem de wê, di destpêka wê de wê, zêdetirî wê mijarên aqilmeşandinê wê di awayekê de wê bî xistin berlêpîrsînê de. Di wê temenê de wê, pêvajoyên hizirkirinê wê bi wê re wê li wan wê were hizirkirin. Rengê û awayên hizirkirinê wê li wan wê were hizirkirin. Di dewama wê de wê, li ser wê re wê bi wê re wê were hizirkirin ku wê mijare hizirkirin wê, di wê çerçoveyê de wê çawa wê bê kirin wê hewlê dayin ku ew were fahmkirin.

Mijare aqilmeşandinê emê bi temen û rengên hizirkirinê wê yê berê re wê bi berdewamî wê hinekî din wê li ser wê bihizirin. Emê wê di

çerçoveya awayê wê de wê, hinekî li ser wê bisekin in. Piştî jî wê di serdemên navîn de wê çawa pêvajoyên pêşketinê ên hizirkirinê wê bi wê werina hizirkirin û pêşxistin emê bi berdewamî hinekî din jî li ser wan bisekin in.

Hizirkirin wê ku em bi kîjan awayê û aliyê ve wê hilde li dest wê, wre dîtî ku wê, di awayekê aqil meşandinê de wê, xwe bide dîyarkirin. Ber vê yekê gotina 'aqilmeşandinê' wê weke gotinek giring wê xwe bide dîyarkirin. Çendî ku wê, bi serdemên kevnera û felsefeyê ve bi sînor jî wê werê ser ziman jî lê em nikarin wê tenê bi wê rengê wê herê bikin.

Bêgûman wusa dihê dîtî ku wê ji wê zêdetirî wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê, weke ku wê hebê. Minaq em di demên piştî wê, dema ku em dibînin ku wê, weke di demên hemdem de wê bi zanyarî wê, li ser dîyarde, çavkanî û jêdarkan û hwd re wê, xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Wê, dema ku wê hizrek wê were ser ziman wê, çavkanî û peyxama wê çî bê û hwd wê weke aliyê giring bin ku em wê li ser wê bisekin bin.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê rast bê ku wê di serdemên kevnera de wê, aqilmeşandin wê bi felsefeyî wê weke şewayekê hizirkirinê wê derkeve li pêş. Dema ku em, wê rengê bi felsefeyê re jî wê li wê dihizirin wê, dikarin wê di awayekê de wê, werênina ser ziman ku wê, weke ku em dibînin wê, hertimî wê, bi temenekê hizirkirinê ê bi birhankirinê re wê, xwe bide dîyarkirin. Em li vir têtîneka bi mantiqî wê, li vir wê bibîrbixin û wê bi wê werênina ser ziman. Wê têtîneka û rengê salixkirin û aliyên wê yên fûnksiyonî û hwd re ku wê were ser ziman wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, were ser ziman. Minaq têtîneka sedem û encamê wê, di wê temenê de wê, weke rêgezê pêşî a ku wê bi wê aqilmeşandin wê, di destpêkê de wê, were kirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê were hizirkirin. Ku mirov bêjê 'dilan xwarinê dixwê ber ku ew berçî ya' wê, di wê temenê de wê, têtîliya sedem û encamê wê, di nava wê hevokê de wê, bi gotinên 'xwarin xwarinê' û 'birçîbûnê' re wê, di awayekê de wê, were ser ziman. Di wê temenê de wê, mirov wê, dema ku ew birçî dibê wê xwarinê bixwe. Wekî din dema ku ew xwarinê dixwê jî ber ku ew birçî bûya ew xwarinê dixwê.

Di wê temenê de wê têtîliyê sedemî û encamî wê bi hevdû re wê bibê. Di wê temenê de wê, têtîliya xwarinê û birçîbûnê a bi hevdû re wê, kombînasyona ku wê di nava wan de wê hebê wê, di awayekê de wê, weke aliyekê ku wê, temenê wê têtîneka wê bi xwe re wê biafirênê bê. Di

wê rengê de wê, ev wê, di awayekê aqilmeşandinê de wê xwe bide nîşandin.

Mirov wê dema ku wê kirinekê wê bikê wê ji wê re wê hêncetekê wê bibînê. Di wê temenê de ew dikê ku ew bersivê ji wê re bînin ku ew ber çî wê kirinê ew dikê. Di wê temenê de wê kirin û ji ber çî wê kirina wê bi bersivkirin wê ji aliyekê ve wê, çendî ku wê weke tîgînek şubjeyî wê xwe bide dîyarkirin. Lê wê di awayekê din de jî wê, di xwe de wê, bi hebûna xwe ya dîyardeyî û fenomenî re wê, objeyîyekê jî wê bi xwe re wê bide nîşandin. Ev wê bi wê re wê, di zikhevdû de wê, di awayekê d ewê, bînin dîtin.

Ji kirinekê de wê, dema ku mirov wê kirinek dît wê ew kirin wê, bi sedemî wê bi tîgîne şubjeyî bî. Wê dema ku me ji wê re kirinek kir wê, demê dikarê li şûna sedemekê gelek sedeman û di wê temenê de ji wê sedema ku wê pêşî dyarkirî yek din jî piştî kifşbikê û wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ev wê, di awayekê de wê, weke encama aqilê me yê şubjeyî ê bi tîgîna sedem û encamê re wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin û nîşandin.

Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê tîgîna sedemê wê, di wê temenê de wê, weke tîgînek dîtbar wê, di awayekê de wê, bi şubjeyî wê xwe bide nîşandin. Di wê temenê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, sedem wê, di wê kîlîkê û ankû kîlîkek din de ku wê, çî wê ji wê re wê weke hêncet wê bibînê wê bi wê ve jî wê girêdayî bî. Piştî ku aqilê mirov pêşket û pê de wê mirov wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, bihizirê. Lê ev wê encama tiştê din jî bî. Wê dema ku wê, aqilê mirov wê pêşkeve, bi xwe bawerbûn wê pêşkeve û wê, di dewama wê de mirov wê, di awayekê de wê, bî xwedî keseyet û wî di awayekê de wê bi wê ve girêdayî wê, êdî wê, bixwezê kirinê xwe wê bi wê re wê bi çerçoveyek aqilî werênê ser ziman. Di wê rengê de wê, sedemê wê, di wê temenê de wê, dema ku wê, bi wê hanî ser ziman wê, di wê rengê de wê, keseyetîya xwe û serbixwebûyîna xwe wê, di awayekê de wê, di awayekê de wê, di aslê xwe de wê bi wê denezênê. Di wê rengê de wê, bi wê re wê bihizirê.

Di mijare da nîşandina sedemê de wê, di wê rengê de wê, ji aliyên wê yê hizirî zêdetirî wê aliyên bi pêşketina aqil jî wê di wê temenê de wê hebî. Wê, di dema ku wê, tiştê wê bikê wê bi wîna xwe wê bikê. Di wê rengê de wê, dema ku wê sedemê wê bi wê re wê bide nîşandin wê ew wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê wê yê temenî jî wê bi wê re wê biafirênê.

Sedem di aqılmeşandinê de wê, di wê rengê de wê, weke aliyekê ku wê, bi wê têkilidanîna bi têgînan a bi hevdû ve ku wê bê danîn wê bi wê ve girêdayî wê weke aliyekê wê xwe bi wê re wê bide nîşandin. Di wê rengê de wê ev wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê fahmbikê. Di mijare aqılmeşandinê de wê, ev wê, sedem wê temenê têkiliyek dîyalektikî a bi aqilî wê di nava tiştê û tiştê de wê, bi bûjenî û hwd wê, bi dîyardeyî û fenomenî wê biafirênê bê. Di wê rengê de wê, ew têkilîya sedemî ku wê were danînî wê minaq wê, weke têkiliya xwarin û birçibûnê, tîbûn û avê, meş û çuyinê, bakirin û bihîstinê û hwd wê, di wê rengê de wê, di awayekê de wê, bi hevdû re wê, were danîn. Girêdana sedemî wê, weke aliyekê wê yê giring wê, di wê temenê de wê bi wê ve girêdayî wê di wê temenê de wê, biafirênê û wê, werênê ser ziman.

Em wê jî dikarin wê werênina ser ziman ku wê girêdana sedemî wê jî aliyekê din ve jî wê, dikarê weke rêgezêk duyem li rex têgîna sedemê bi serê xwe wê weke têgînekê wê werênê ser ziman. Di wê dewama wê de wê, mirov wê, bi wê re wê li wê bihizirê ku wê, aqılmeşandin wê ev rêgezên wê ku wê kombînasyonêkê wê bi zêhnî, jîrî û hişmendî wê bihevdû re wê dênin wê li ser wan re wê di awayekê de wê, ew wê, bê danîn. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, weke aliyekê wê yê giring wê, dikarê wê werênê ser ziman.

Aqılmeşandin wê, ew girêdana sedemî wê, piştê wê di demên serdemên navîn de wê, weke têgîn û temenekê afrîner ê ontolojikî wê were dîtin bi hişkirin û wê bi wê bê hanîn li ser ziman. Di serdemên navîn de wê, têkiliya nava tiştê bixwe de wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, li wê were hizirkirin. Her wusa wê, di dewama wê de wê, sazûmana jîyanî ku wê jî xwezayê wê were kifşkirin wê bi wê re wê, di awayekê de wê, were hizirkirin û wê, bê ser ziman. Di mijare hizirkirina têkiliya sedemî de wê, di wê temenê de wê ew wê were hiildan li dest. Di dewama wê de wê, ew têkilî wê li wê were hizirkirin ku ew sedem ber çî heya. Yan jî ew encam bi çî bûya. Wê li wê bê hizirkirin.

Mijare fahmkirina bi felsefeyî wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê, were hizirkirin. Di awayekê objektivî de wê dema ku em têgîna aqılmeşandinê wê li wê bihizirin wê dikarin wê di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê, weke ali û awayekê objektiv wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ev di awayekê de wê, di awayekê de wê ew objektivîtiya wê ya hebûnî û têgîna lêpîrsînê wê, di awayekê de wê, weke di zikhevdû de wê bi wê re wê di awayekê de wê were dîtin. Wê

heman kirin û rewşa aqılmeşandinê wê, di wê rengê de wê karibê ji herdû aliyan ve têgînekê bi xwe re di mejiyê me de bide afirandin.

Em wê jî dikarin wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wê re wê werênina ser ziman wê, di wê temenê de wê, têgîna aqılmeşandinê wê hebûna wê ku ew dihê pêşxistin wê di çerçoveyek mijarî de wê, bi têkilidanîna bi têgînê ku wê bi wê bi hevdû re wê bê danîn wê bi wê re wê were fahmkirin. Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ev jî wê weke aliyekê giring wê bi xwe re wê bide nîşandin.

Hizirkirinê ku wê, bi wê di wê temenê de wê, werina kirin wê weke aliyekê giring wê çerçoveya hizirkirinê wê di mejî de wê biafirênin. Di wê rengê de wê, ji rewşên fîzîkî û bûjenî ku mirov wê dihizirê wê bi wê re wê, di awayekê de wê, bi wê awayên hizirkirinê re wê, ew wê, di awayekê de wê, li wê were hizirkirin. Tişt ku ew hebê wê, di wê temenê de wê bi hebûnîya wê re wê li wê were hizirkirin. Di dewama wê de wê, li wê û çerçoveya wê ya darêjkî wê were nerîn. Wê, bi wê re wê têkiliyên nava wê ên bi hevdû ve girêdayî wê bi wê re wê were ser ziman.

Aqılmeşandin wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, aliyekê wê yê din jî wê bi dîtbarî û hişmendî ku wê di zikhevdû de wê bi wê bibê wê hebê. Ew jî wê di wê temenê de bê ku wê, rewşa objeya ku ew dihê dîtin wê ew obje wê çawa wê, weke temen û çavkaniyek hizirkirinê wê were dîtin bê. Di awayekê din de jî wê ew obje wê, weke aliyekê din ê hizirkirinê ku wê bi wê re wê têkilî wê were dîtin bê. Di dewama wê de wê, dema ku em li ahenge jîyanê û rewşên herîkîna wê binerê wê, di awayekê de wê bi yekalî wê jîyan wê hertimî wê bi pêşde wê bi herîkê û wê herê. Minaq wê bi şûn ve wê ne herîkî. Wê, tiştê wê xwe dúbare nebê. Ji xwe wê derfeta wê di nava jîyane xwezayî de wê nebê. Li gorî wê awayê formelî ê mantiqî ku mirov li jîyanê û bi wê hizirkirinê binerê û wê bikê ku wê fahmbikê wê, di wê temenê de wê, çerçoveya aqılmeşandinê wê çawa wê biafirê wê were dîtin.

Bo ku em aqılmeşandinê bikin em divê ku em karibin bihizirin. Bo ku em karibin bihizirin divê ku em bi hişmendî bin. Bo ku em bi hişmendî bin divê ku me tişt bi şîyarîyek mejî têgihîştibê û em di farqe bi hişî de bin. Di wê rengê de wê, ev wê, weke pêvajoyîna ku wê hevdû wê temem bikin bin.

Li vir di aslê xwe de wê aliyekê din ê mijarî wê dema ku em di farqê de jî bin û ne di farqê de jî bin wê xwe di nava hizirkirina me de wê bide dîyarkirin. Têgîna serbestitiyê û ya pêwîstîniyê (determinism) ku wê, di awayekê de wê, werina ser ziman. Em di awayekê de em tiştê weke ku

ew xwe bi xwe heya wê, dibînin û wê, hebûna wê, di awayekê de wê, dikin ku wê bi wê werênina ser ziman. Ev wê temenê têgîna bûjenî a serbixwe wê bi xwe re wê biafirênê. Bûjen û ankû tişt ku ew bi xwe heya wê, di wê temenê de wê, di awayekê din de jî wê pêvajoya wê hebûn û bûyîne wê bi wê ve girêdayî wê hebê. Wê ew jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku em ji navaroka wê têbigihin û wê fahmbikin bê.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare tiştê bi bûjenî ku wê mirov wê fahmbikê wê, di wê temenê de wê, bi heyîne re wê, were ser ziman- Bûjenî bi gotinê wê dema ku em wê li wê dihizirin wê, di wateya tiştê ku ew bi hebûnê heya û ankû bûya wê, bi wê re wê were ser ziman. Di kurdî de wê têgîna bûjenê wê, bi morfolojikî jî wê, têgîn têgîna bûyîne jî wê bi têgîna tiştê û heyîna wê re wê, di xwe de wê bihawênê. Wê dema ku em li ser gotinê re wê li wê bihizirin wê, em dikarin wê bi gelek aliyên din jî wê, di awayekê de wê, salixbikin û wê werênina ser ziman. Minaq bi awayê 'bû-je(n)' ku em wê werênina ser ziman wê têgîna hebûnî a tiştî ku ew jê bûyî jî wê bi wateyî wê ji xwe wê karibê bide me. Di wê rengê bi gotineka din têgîna 'jê bûyî' wê bi xwe re wê, bi tiştî wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, tişt wê bi serê xwe wê di awayekê de wê weke aliyekê giring ê din wê bi wê re wê, dikarê wê li wê bihizirê. Tişt bi hebûnê ku ew heya wê, demê wê mirov dikarê wê hebûna wê bi tiştê din re wê werênê ser ziman? Tişt ku ew hebê ew heya û wê bi wê re wê, salixbikê û wê werênê ser ziman. Ev wê, di awayekê din de jî wê, dikarê wê werênê ser ziman. Di çerçoveya mijara aqilmeşandinê de wê, dema ku mirov ne zêde heyîdar bê wê demê wê karibê di awayekê de wê, ji wê rengê têgîna girêdana sedemê wê encamên din jî wê derxê. Minaq wê, dema ku wê, bi wê bihizirê wê bi rehetî wê karibê wê têgîne wê di mejiyê me de wê çêbikê û bi me bide gotin ku 'tişt bi serê xwe nabê' bê. Wê dema ku ev gotin bi têgîn bû di mejiyê me de wê hingî wê ev wê di awayekê determinismê de wê di awayekê de wê, mirov karibê wê bi wê bihizirê.

Di dewama wê de wê, ev jî wê, bi awayekê şubjeyî û ankû weke ku wê piştê wê di nava felsefeyê de wê were ser ziman wê bi ber aliyên idealistî ve jî wê reng û awayê hizirkirinê wê bi xwe ve wê bide birin. Ji xwe bi van aliyên ve çûyin wê ji xwe re wê bi rehetî wê têgîna 'xwûdê' ku weke 'afirînerê hertiştî' wê di mejî de wê biafirênê. Ev jî wê, di awayekê de wê, rengê aqilmeşandinê wê, di awayekê de wê, di aslê xwe de wê çendî ku wê weke temen û awayekê wê yê hizirkirinê jî bê lê wê di

awayekê de wê, ew wê jî wê di awayekê de wê weke ku wê ji holê rabikê wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide nîşandin. Wê dema ku wê, di wê temenê de wê weke ku wê li ser têngînên baxtewarîyê û hwd re wê werê ser ziman û wê bi gotinên weke 'her tişt ji ew heya û ew wê, çawa wê bibê ew di wê de nivîsî ya wê demê wê, mirov nikaribê wê bi serê xwe wê, di awayekê de wê, bi wê bihizirê. Wê demê wê ew aqilmeşandin wê ji ya kifşkirinek nedîyar bi ber ya dîyaer zêdetirî wê weke ya hîyararşîyek bûyînê ku ew weke ji xwe heya û ji pêşde hatîya dîyarkirin ku wê çawa wê bibê wê, ew wê weke kifşkirina wê xwe bide dîyarkirin. Wê hinekî wê, di awayekê de wê, felsefe û aqilmeşandina wê di awayekê de wê, êdî wê, weke ku wê, reng û awa wê bigûharê.

Li vir em wê di serî de wê, têngîna sedemê wê demê em wê çawa wê bikarbênin? Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, ev wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring û pîrsek giring wê, di wê warê de wê xwe bide dîyarkirin bê. Di mijare aqilmeşandinê em zêde nikarin wê bêjin ku wê 'tişt bi ya din wê hebê.' Tişt wê pêşî bi xwe hebê. Piştî bi sedemê re wê bi ya din wê hebê. Minaq weke ku em bêjin ber ku ez birçî me xwarinê dixwûm. Di serî de wê weke aliyekê din wê divê ku mirov wê bi hişbikê û wê fahmbikê wê tişt wê bixwe wê hebê. Wê hingî wê weke aliyekê wê yê din ê girng wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê, hebê.

Di çerçoveya girêdana têngîna sedemê de wê, di serdemên navîn de wê, were dîtin ku wê li ser têngîna sedemê a girêdanê re wê, were hizirkirin. Lê çendî ku wê ew wê bi wê rengê wê were kirin jî lê wê, di awayekê din de wê, hebûna tiştê wê, di temenê wê de wê, pêşî wê di awayekê de wê bi serê xwe wê bê herê kirin.

Gotinek ku wê di wê demê de wê pîr zêde wê bi 'nagativî' wê were bikarhanîn a bi rengê weke 'ji rê derketinê' û ankû 'ji olê derketinê' mirov dikarê weke birhanê minaq bidê. Di dewama wê de mirov gotina 'ji baweriyê dîrketinê' jî wê bîne ser ziman. Di vê gotinê de kesê ku wê bikardihanî dibê ku ew di farqê de bê û ne di farqê de jî bê wê, tiştê wê herê kiriba. Hebûna girêdanê wê, di wê temenê de wê, weke têngînek şubjeyî wê bîne ser ziman. Di dewama wê de wê, hebûna sedemê wê bi wê re wê, di temenê wê de wê bi serê xwe wê herêbikira. Dema ku wê, di wê temenê de wê, ew 'ji rê derketinê' û ankû 'ji olê derketinê' û hwd wê, werênê ser ziman wê demê wê, ew wê têngîna girêdanê wê, di awayekê de wê, weke têngînek ku ew bi şubjeyê li wê dihê hizirkirin wê bîne ser ziman. Di wê mijarê de wê, di temenê wê de wê, yê ku ew weke kirdeya ji rê derketiya û ankû 'ji olê derketiya' jî wê, di awayekê de wê, weke

objeyek bi serê xwe wê hebûba. Wê, di wê temenê de wê xwediyê awayekê hizirkirinê bê.

Di têngîna sedemê de wê, di awayekê de wê levkirina mantiqî û ankû rasyonalfî wê, di zikhevdû de wê, di wê de wê, were lêgerîn. Ev jî wê weke alî û xosletekê fahmkirinê ê bi aqilmeşandinê re bê. Minaq wê, dema ku min got 'ez ber ku bir çî me ez xwarinê dixwûm' di wê temenê de ez di awayekê de di têngînek mantiqî û rasyonalfî de li gorî wê levkirinê têngîna sedemê dihênima ser ziman. Lê dema ku ez min got' ber ku di rê de çûm ez birçî me' wê hingî wê, di wê rewşê de wê, bi mantiqî wê ji aliyekê ve wê çendî ku wê xwediyê levkirinekê bê lê wê, ji aliyekê din ve jî wê, ew mantiqîya rasyonalfî a temenê wê de wê, weke ku ji aliyekê din ve jî wê, werênê ser ziman. Di rewşek birçîbûnê de wê, mirov di her rewşê de wê, xwarinê bixwê ber ku ew birçî bûya. Lê di rewşek çûyina di rê de mirov dikarê wê, bêjê ku ew ber ku zêde çûya ew wastîya ya. Wê demê sedema wastîyabûnê wê, di wê temenê de wê bi wê re wê biheta ser ziman. Têngîna birçîbûnê li ser 'rê çûyinê' re ku mirov li wê bihizirê wê demê em dikarin wê werênina ser ziman ku wê, hinekê zêdeyî wê, çêkirina temenekê hizirkirinê re wê, werênê ser ziman. Minaq wê dema ku me, got 'ez demek dirêj di rê de me û min demek dirêj ti tişt nexwarîya wê hingî wê, di wê rewşê de wê, sedema wê bi wê ve wê karibê were girêdan. Lê dîsa wê, nexwearin a demek dirêj wê weke kirdeyek têngînî a ku ew temenê wê çê dikê û ew bi wê dihê ser ziman bê. Suhrewerdî wê dema ku ew dibêjê, mirov bi aqil digihijê hikmeta her tiştê' wê weke ku wê ew wê, di wê temenê de wê, balê bikişênê li ser aqil ku ew dibê sedema gihiştina wê asta zanînê ku ew bi wê dihênê ser ziman. di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê li wê bihizirê. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, têkiliya aqil û fahmkirinê ku ew mazin û ankû piçûk farq nakê wê, di wê temenê de wê, bi girêdanek sedemî wê, di wê temenê de wê, dikarê wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Minaq wê, di nava hizrên filosofê kurd ismailê cizîrî de ku ew tiştan xêz dikê û wan dihênê ser ziman wê, di awayekê de wê, ji xwe re wê çawa wê, bixabitê wê li ser wê bisekinê. Wê pêşî wê bi awayekê geometrikî wê wan xêzbikê û wê bènê ser ziman. Piştê jî wê ew wê, bikê.

Di wê têngîna cizîrî de wê, mirov dikarê wê fahmbikê û wê bènê ser ziman ku ew tiştê bi serê xwe wê weke Hebûnekê (tiştêkê) wê dibînê û wê dihênê ser ziman. Di wê rengê de wê, têngîna bi serêxwebûnê wê, di aqilê wî yê felsefeyî de wê, bi têngînek bûjenî ku mirov wê fahmbikê wê,

dikarê wê bi wê pêşî bûjenê wê bi serê xwe wê bi çerçoveya wê ya darêjkî wê bi serê xwe herêbikê û wê piştre wê, di wê de wê, çêkirinê, vegûharinê û hwd bide çêkirin. Bi teknîkî wê têngîna jixwerebûnê û ankû 'otomatikê' û hwd wê, di wê temenê de wê, bi hizrên wî re wê bi temen bibê.

Cizîrî li ser têngîn û temenekê sedem û encamî wê dihizirê. Ew bi kirinî pêşî dihizirê û kifş dikê di mejiyê xwe de. Piştre wê, di wê temenê de wê hizra ku wî di mejiyê xwe de kifşkirî wê, li gorî wê amûrê wê çêbikê. Minaq amûrên wî yên ku wî çêkirina ku em li ser têngîna ku ew 'kêrî çî dihên' û bo çî dihên bikarhanîn ku em li wê bihizirin di wê temenê de em bi wê re digihijin têngînek di wê çerçoveyê de ku em bênina ser ziman.

Di nava çerçoveyek hizirkirinê a aqilê kirinî de ku ew dihizirê û di mejî de bi dîtbarî wê şenber dikê dimejî de wê, piştre wê, çawa wê li gorî wê, amûr wê were çêkirin. Wê, di wê temenê de wê, dema ku ew amûr bo wê hat çêkirin wê tenê wê bo wê tiştê bê? Dibê ku ew ji wê tiştê re wê, were çêkirin lê wê piştî ku ew hat çêkirin wê karibê bo gelek tiştên din jî ew were bikarhanîn.

'Qazmayek' ku ew bo kolanê bê wê, piştre wê, karibê tişteke din jî were bikarhanîn. Di wê rewşê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku aliyê funksyonî ê bi wê hizirkirinê wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê derkeve li pêş.

Têkiliya nava sedem û encamî wê, di wê temenê de wê, weke têngîna nava funksyon û argûmanê a mantiqê jî wê, di awayekê de wê, ji aliyekê ve wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê bênê ser ziman. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê, werênê ser ziman ku wê mijare funksiyona tiştê wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi hebûna wê ve girêdayî wê, were li holê.

Di wê çerçoveyê de wê, têkiliya nava sedem û encamê jî wê, di awayekê de wê, bi wê rengê di awayekê de wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê şîrovebikê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, têkiliya nava wê, weke aliyekê wê yê giring wê dikarê wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman. Di mijare tiştê û hebûna wê de wê, di wê rengê de wê, hebûna tiştê wê ji aliyekê ve wê, di awayekê formelî de wê, rengê hizirkirinê wê bi wê re wê, bi xwe re wê bide dîyarkirin. Weke xwarin bo xwerinê, av bo vexwartinê, meş bo çuyinê, hilkişîn bo bilindbûnê û hwd. Di wê rengê de em dikarin ji gelek aliyên din ve jî li ser rewşên darêjkî ên tiştî re wê, awayê wê yê funksiyonî wê kifşbikin û wê bi wê rengê wê di dewama wê de wê, bênina ser ziman. Lê dema ku

em, minaq bêjin kehrebe bo rohnikirinê ya wê, ev çendî ku wê rast jî bê lê wê di temenê de wê, di awayekê pîrr funksiyonî de wê, dikarê wê fahmbikin. Minaq wê, her tiştên elektronikî wê, di roja me de wê bi wê bixabitin. Wê demê wê ne tenê wê bo wê tenê bê. Ev wê, bo tiştên din jî ên ku me hanîna ser ziman jî wê wusa bê. her tişt wê, di wê rengê de wê, di awayekê de mirov, dikarê wê kifşbikê û wê, bi wê rengê wê bènê ser ziman. Minaq em li ser wê temenê 'çeşmeya avê a tawûs' ku cizirî xêzkiriya dikarê wê di wê rengê de wê, bi awayekê pîrr funksiyonî wê li wê bihizirê. Minaq ku wê li dûvê tawûs wê girêdayî bê wê fişek wê ji ava nikilên wî ve wê were derxistin. Ji hawzayê hatina ava lewitî wê temenekê vala wê tiştî bikê wê, bi wê re ku wê di bin tayrê tawus de ya wê, samandrek wê, bilind bibê û wê, li wir wê deriyek wê vebê. Wê ew bilindbûn têkiliyekê bi deverek din re wê bike û wê bikê dewrê de ku wê vebê û wê ji wê sabûn wê derkeve û wê pêşkêşî mirov bikê. Dema ku wê hê zêdetirî wê av wê were bikarhanîn wê samandra duyem wê bi wê bikeve dewrê û wê, bi wê re wê, heman rewş wê ji xwe re wê bi wê re wê, biafirê. Wê, di dewama wê de wê, pêjnek din ku wê derkeve wê bi desmalek destî wê derkeve wê were dîtin.

Minaq wê dema ku wê pompaya şaqîya cizirî wê di dewama wê de wê werênina ser ziman wê bê. Weke makineyekê bê. Bo ku ew bi navberê xabatkirinê hê zêdetirî kêmtir bikê wê, ew wê çêbikê. Wê makina wê di awayekê de wê xwediyê tevgerîyek duyînî bê. Aliyek wê dema ku wê tevgerbikê û wê bi zivirê wê were jêr wê aliyê din wê beremberê wê li jor bisekinê. Wê di wê rengê de wê, çendî ku wê aliyê jor wê bi taffina wê bibê wê ew jî wê tahfîna wê bo aliyê din wê bibê. Weke bi du silindiran a pompa kişînê ku wê, kar dikê wê, çîbikê. Bi hevdû re wê herdû alî wê di awayekê helosonîkî de wê kar û xabatê wê bikin. Lûleyên radestkirinê li jorê navenda makîneyê têne girêdan da ku di pergala avdanê de derketinek yek pêk bînin. Vê makîneya bilindkirina avê ji bo pêşketina endezyariya nûjen girîngiyek rasterast hebû. Ev pompe ji ber sê sedeman balkêş bê. Yek wê, lûleyek ku ew dikişênê li nava xwe ku wê weke bikarhanîna wê bê. Du; wê weke rêgeze bandûrî a cohtî ku wê pêşî bikarhanîna wê bê. Sê; wê zîvronaka wê bi wê destikê girêdanî bi mekanismayekê ew pistonên wê ku ew bikê dewrê û bi tevger bikê bê.

Wê di awayekê din de jî wê weke otomata cizirî ku mirov dikarê bahsa wê bikê wê, weke robotê xûlam ku ew xizmetê dikê û didênê li pêşîyê wê, dikarê bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê cizirî wê, weke kifşkarê pêşî ê wê têgîna otomatê were dîtin. Wekî din weke seatên avê ku wê yek

ji wan bê wê, deriyên otomat wê bi wê re wê, di awayekê de wê çêbikê. Bo ku wê otomatê bixabitênê weke aksên wê, tekelekên avê wê bo wê kifşbikê. Li gorî “Encyclopædia Britannica” ku wê werênê ser ziman dibê ku Da Vinci jî dibê ku ew ji di kifşên xwe de ji wî bi bandûr bûbê wê bênê ser ziman.

Hizrên cizirî wê, di awayekê de wê, ji pêşxistinên bi hîdroelektirkê ku wê bixabitin re wê bê peyxam û temen. Di wê temneê de wê, ew wê, di awayekê de wê, ew wê, di awayekê de wê ji aliyê xwe ve wê temenê wan wê biavêjê.

Bi rastî jî wê Cizirî wê, di hizrên xwe yên bi teknikî ên bi wê rengê wê, li pêşîya dema xwe wê bihizirê û wê di mejiyê xwe de wê bijî. Ber vê yekê ew maf dikê ku em di nava têgîna demên hemdem de wî bi teybetî weke hemdemekê cih bidinê û wî werênina ser ziman.

Cizirî wê, di awayekê din de jî wê, seatên mûmê ku wê çawa bi avê bixabitin wê çêbikê. Wekî din wê, bi kifşên xwe re wê di awayekê stêrzanî û ankû astronomikî de wê hinekî jî wê bihizirê û wê, seatên stêrzanîkî ku wê bi avê bixabitin û wê tevgerên roj, heyv û stêran wê pêşkeşbikê wê çêbikê. Cizirî wê wekî din wê li ser seatên fîl û mûmê wê, seatê kelehê wê çêbikê. Ev jî wê, şewayekê seatê ê stêrzanîkî bê û wê bi avê bixabitê. Ev şewayê seatê ku wê ji ardê 3.4 metreyê wê bilind bê û weke alavekê komplika ku ew demê jî di xwe de bi qaydî digirê ku wê gelek erkên wê hebin wê çêbikê. Wê seata stêrzanîkî wê, birehe heyv û rojê wê li gorî demên wan wê bide nîşandin ba. Howard R. Turner wê, di pirtûka xwe ya bi navê “Science in Medieval Islam: An Illustrated **Introduction**(1997)” de wê, bahsa van kifşên cizirî wê bikê û wê, werênê ser ziman. Wê weke di deverêk bûhûrîner de ku wê derbas bibê û wê bi alevek vêşarî wê tevbigerihê û wê bi wê re wê, deriyên wê ji xwe re wê otomatîkî wê vebûban di awayê heyv de bê. Her rêyên wê li rêyek hevbeş a li hev wê derketiba. Ku wê hemû vegûharên salê wê qaydbikira wê, xwediyê sîyane ji nû ve bi bernema kirina şev û rojê jî ba. Xosletê wê alevê wê ew ba ku wê, bi tekelekê avê ve girêdayî bi aliyekê eksantrikî ku wê biheta xabitandin wê, bi awayekê otomatîkî wê biheta xabitandin û ku ew hat xabitandin jî wê musik wê bi pênc otomatên musikê re lêda ba. Hevgirtinên seata kelehê wê, odayek samandra, rezerveuar, regulatora herikinê, destikê vekirinêdu qasnakên wê yên koşeyan ku wê, ji wan gogên wan biketa wê du otomatên eylo wê, heban.

Ev rewşa weke ya seate kelehê a Cizirî wê, di awayekê anaologî de ku wê karibê were bi bernemakirin weke kompturekê jî wê li wê were

tefirkirin û hizirkirin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, di awayekê de wê, ji gelek aliyên din ên ku wê bi teknikî wê weke wê bîn hizirkirin re wê bibê peyxam. Wekî din di dewama wê de wê, cizirî wê hinek seatên din ên avê ku wê bi avê wê giraniyê bi avê bide xabitandin wê çêbikê. Di wê temenê de wê, ev jî wê, di awayekê de wê, di roja me de wê, karibin bibina temenê hizirkirinên cûda ên ku em dikarin ji wan bigirin bin.

Cizirî wê, di wê temenê de wê, dema ku em li rengê hizirkirina wî dinerin wê di aslê xwe de wê gelek aliyên ku em bi hizrên wî re kifşbikin wê hebin. Ji aliyê têtîna hasibandinê ve bi geometrikî, metamatikî û hwd ve jî wê têtînekê wê bi xwe re wê bidina me. Wekî din wê, di wê temenê de wê, weke ku me li jor di dewama wê de vê hanî ser ziman kir bi Cizîrî re wê, bi têtîna sedemê û encamê re wê di awayekê de wê çawa wê bi awayekê aqilê kirinî wê bihizirê û wê biafirênê wê, awayekê wê yê bi dîmenî ê pirr bi jîrî wê bide nîşandin.

Wekî din Cizirî wê, di awayekê de wê bi hizirek hemdem wê têtînên teknikî ku em dikarin wan di zikhevdû de bi hizrên wî re fahmbikin wê, çerçoveyek wê ya hizirkî wê bi xwe re wê, bide nîşandin. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê, ji aliyekê din ve jî wê bi wî re wê, werênê ser ziman ku wê, hizrên Cizirî wê, di awayekê de wê, pirr zêde wê, pêşketi bin.

Di wê temenê de wê, Cizîrî wê bi xwe re wê bide nîşandin ku wê, di wê demê de wê, bi têtîna awadanî a çêkerîyê û ankû di awayekê din de ku em bêjin bi aqilê çêkirîyê ku ew çawa xwediyê têtînek endazyarenî a awadanî ya wê, bi wî û hizrên wî yên ku wî bi kirinî û xêzkirinî hanîn ser ziman ji wan mirov fahmdikê. Hizrên cizirî wê, di wê temenê de wê, mirov dikarê wê, di awayekê de bi wî re werênê ser ziman ku wê, çendî ku wê milenyumekê wê li berî dema me wê bijî jî lê wê bi dema me re wê xwediyê awayekê hizirkirinê bê.

Di awayê hizirkirina bi aqilê teknikî û pêşxistinên bi wê û hizirkirinên bi kûrehiya wê re wê hizrên Cizîrî wê di çerçoveyek hemdem de wê pêşawaniyek giring wê karibin wê bikin. Di wê temenê de wê, di serî de wê, di awayekê de wê, mirov dikarê wê bi wê re wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman ku wê hizrên cizirî wê, di wê temenê de em teknikî wê, ne tenê wê di warê teknîkê de lê wê di awayên din ên weke yên têtîhiştinî bi têtîna fizîk û serwerîya bi hişmendî a li wê jî wê bi wê re wê di awayekê de wê, bide nîşandin.

Di wê temenê de wê, hizrên wî di awayekê de wê, bi teknîkî û teknolojîkî wê temenekê hizirkirinê wê li ser têtîngên fîzîkî re wê bi xwe re wê biafirênin. Her wusa wê, di wê temenê de wê, dikarê di dewama wê de li ser wî bêjê ku Cizirî wê, di hizirkirina xwe de wê, bi felsefeya sedem û encamê re wê, xwediyê temenekê xort bê. Wê bi mantiqî wê, kûr bê. Wê li ser hizra kirinê a tiştî û têtîngina funksiyonê a bi wan re wê, li wê serwerî û xwediyê kûrehiyekê bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wî re wê werênê ser ziman.

Cizirî wê bi hizrên xwe wê, di wê temenê de wê, di awayekê de dikarê werênê ser ziman ku wê, di temenekê hizirkirinê de wê bi tiştê, funksiyona wê û bo çitiya wê li ser wê dihizirê. Di wê temenê de ew, di wê rengê hizirkirinê de jî li pêşîya ya ku ew heya dijî û dihizirê. Ber vê yekê ew dikarê bi teknîkî û ankû aqilekê teknîkî wê li wê bihizirê û wê, di awayekê de wê, bêtê ser ziman. Kirinan bi teknik bikê. Di wê temenê de wê, wasifiya kirinê a teknîkî û têtîkiliya wê ya bi rewşên kirinê ên jîyanê re wê bi funksiyonî wê çawa bê wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, dikarê wê di awayekê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Cizirî wê bi kifşên xwe yê weke seata kelehê wê, temenê hizirkirina çêkerî a bi kompitorî ku wê li wê were hizirkirin wê, bide çêkirin. Wê di wê rengê de wê, ew wê bi hizrên xwe yê wê rengê re wê, di awayekê de wê, weke ku wê bibê peyxam. Di dewama wê de wê, mirov dikarê werênê ser ziman ku wê hizrên cizirî wê, di awayekê de wê, dema ku em li wê bihizirin wê di awayekê dîmenî de ku em li ser têtîngên wî yê bi kirinê li wan bihizirin wê, di dewama wê de wê, di awayekê de wê temenekê hizirkirinê ê pîr dîmenî wê bidina dîyarkirin.

Xosleta cizirî a sereka bi hizra wî re ku ew di awayekê de wê, di çerçoveyek awadanî a endazyaranî de wê, bi wê dihizirê û ew hizrên xwe bi wê dihênê ser ziman. Di dewama wê de ew bi wê re di çerçoveyekê de ew bi wê re dihizirê û wê dihênê ser ziman. Hizrên Cizirî ên bi fîzîkî, endazyaranî, aqilê çêkerî ê kirinê û hwd wê, di awayekê felsefeyî de jî ku em li wan dihizirin wê temenekê hizirkirinê ê xort wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Di çerçoveya felsefeyek hemdem de kifşkirin û hanîna wê ya ser ziman û di wê de kûrbûn wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring ê kûrbûnê bi fahmkirineka hemdem re jî wê biafirênê.

Bi hizrên xwe re Cizirî wê, di awayekê de wê, weke destpêka awadanîya hemdem a teknîkî wê were dîtin. Wekî din wê jî aliyê gelek kesên ku wî nivîsandina ve jî wê, weke 'bavê robotan' wê werê

pênasekirin û hanîn li ser ziman. Di çerçoveya hizirkirinên cizirî de wê, hizirkirina bi pêşnûmayî, levkirin, pevkirin jevkirin, lihevkin, jihevkin, şewa û awayên wî yên hizirkirinê wê di awayekê de wê, di wê temenê de wê, têgînek hizirkî wê bi xwe re wê di mejiyê mirov de wê bide çêkirin. Wê jî em di dewama wê de dikarin di dewama wê de wê, bi wî re wê werênina ser ziman ku wê, aqilê kirinê ê Cizirî wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, pirr-dîmenî wê awa û dîmenekê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Minaq di nava hevdû de û ankû di zikhevdû de wê, matematik, geometri, mantiq, aqilê kirinê û hwd wê çend ji wan aliyên bi hizirî ku em dikarin ji hizirên wî kifşbikin û werênina ser ziman bê.

Pêşketina bi hizirên Cizirî û bi teybetî bi wî re ku em bi wê rengê wê kifşdikin wê ji aliyekê din ve jî wê temenekê hizirkirinê wê li herêmê û di nava hizra herêmê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ew jî wê ew bê ku wê temenê pêşxistin, kifşkirin û bi wê rengê afirandina bi aqilê kirinî wê hebê. Wekî din wê aqilê kirdeyî, objeyî û kirinî wê di awayekê de wê, mirov wê, bi wê xwediyê pêşketinekê ya di mejiyê xwe de.

Wekî din wê jî wê bi dema wî û pêşketina wî re dikarê werênê ser ziman ku wê, hizirên Cizirî wê, di wê temenê de wê nîşanaka destpêka ronansê a zû jî wê, di awayekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê, hizirvan û ankû filosofên demê ku ew di wê temenê de wê, bi kifşên giring wê di hizirên xwe de wê, derkevina pêş wê bibin. Minaq wê, bi hizirên xwe ku wê hema bêja wê di wê demê de bê wê suhrewerdî wê bi felsefeya îşraqîyê wê, di wê çerçoveyê de wê, xwediyê şewayekê hizirkirinê bê. Wê, di hizra wî de wê, çerçoveyek civakî, felsefeyî û hwd wê, di zikhevdû de wê derbas bibê. Wekî din wê hizirên Suhrewerdî wê, di aslê xwe de wê bi hizirên xwe re wê, nîşanaka wê di awayekê de wê, bide dîyarkirin û wê ew jî wê ew bê ku wê, nîşanaka pêşketinek bi hemdemiya xwe re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê dema ku em hem hizirvanî bi hizir û kifşên wan weke weke cizirî û suhrewerdî wan werênina ser ziman ku wê çendî wê, aliyekê giring bê lê ji aliyekê din ve jî wan bi hevdû re di çerçoveyek serdemî û demî de wan hilde li dest û fahmbikê wê di awayekê din de jî wê di derbarê rengê pêşketina demî, hizir, felsefe û awayên wê yên hizirkirinê û hwd de jî wê, gelek hizirên giring wê bi xwe re wê bi me bide fahmkirin.

Di mijare Cizirî, Suhrewerdî, şehrezorî û hwd de wê, di wê rengê de wê bi dem û gelek zaneyên din ku wê di dema wan de hebin û weke yên ku

wê piştî wan wê werin wê di awayekê de wê, di wê rengê de wê çerçoveyek hizirkirinê wê biafirênin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê ber ku wê hizrên hevdû wê ji hevdû wê pêşbixin. Wê rexneyê li hevdû wê bigirin. Ew temenê ku ew rexneyê li hevdû digirin û bi wê çî pêşniyardikin ku em wê fahmbikin emê baştirin di derbarê hizirkirinên demê de bigihijina rastiyeke fahmkirinê.

Xosletên hizirkirinên demên hemdem wê yek ji wan wê ew bê ku wê, hizir wê di berçav de wê bê derbaskirin bê. Wateya gotina di berçav de derbaskirinê wê çî bê? Wê wateya wê ew bê ku wê fahmbikê, ku aliyên wê yên li gorî dîtina xwe baş bibîne wan pêşbixê û aliyên ku ew rexne lê bigirê ku ew kifşbikê wan jî rexne bikê. Wê di wê temenê de wê, ji hevdû cûdakirina di wê temenê de wê, di awayekê de wê, di çerçoveyek sazûmanî a hizirkirinê de wê bibê. Di wê rengê de wê, di dewama wê de wê mriov dikarê wê werênê ser ziman ku wê rexnegirtin wê xosletekê fahmkirinê girîng bê. Wê di wê têgînê de wê, aliyekê giirng wê hebê ku mirov wê li fenomen, bûjen û dîyardeyên hizir û zanîne bi aqilekê şubjeyî serwer a û fahmkiriya û wê encama wê çî bê wê dibîne û wê bi herênî (pozitiv) û ankû nêrênî (negativ) wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê rexnegirtinê bê. Rexnegirtin wê, di awayekê ji hevdû cûdakirin û çînîkirin a bi hişmendî, jîrî û zanîne bê. Di wê temenê de wê, di dewama wê de ku mirov li wê bihizirê wê bi wê re wê gelek aliyên wê yên din jî wê hebin ku mirov kifşbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê di demên hemdem de wê, zêdetirî wê aqilê rexnegirtinê wê di wê temenê de wê pêşkeve. Wê bi xosletên lêpîrsînê, gûmankirinê û hwd re wê pêşkeve. Di serdemên navîn de jî wê, ev xoslet wê, weke lêpîrsîn û jêgûmankirina bawerîyan ku wê were dîtin wê, di wê temenê de wê, li dijî wê were sekin in. Di dewama wê de wê weke ku em bi gelek zaneyên demê ên olî re dibînin wê bi tundî heta ku wê li dijî felsefeyê jî bin.

Di aslê xwe de armanca me ya din jî a bi nivîsandina dîroka hizra kurd wê hinekî sererastkirina wê rewşê di çerçoveya hizirkirinê de jî bê. Ber vê yekê wê ji aliyekê din ve jî wê ew jî wê girîng bê ku mirov wê, werênê ser ziman ku wê, awayên hizirkirinê wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman. Dîtin û nerînen lihevdû û ankû nelihevdû ku wê werina pêşxistin li dijî û ankû nelidij hevdû ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê, dema ku mirov li wan dinerê wê, di awayekê de wê, çerçoveyek hizirkirinê wê baştirin wê bide me. Aqilê mirov wê bi hizirkirinê re wê weke xosletek wê ya sereka wê ew bê ku ew bê ku mirov wê hertimî wê di nava hewldana xwe gihandina ya baştir de bê. Ya

baştir û ankû çêtir jî wê hertimî wê her ya ku me hanî ser ziman û çêkir wê weke gavekê li pêşîya wê bê. Ev wê, weke aliyekê ku wê hem li ser ya hizirkirî û hem jî li ser ya çêkirî re wê bînavber ku mirov wê di nava wê hewldan û tekoşîna bi hizrî a xwe gihandina wê de jî bê. Hinekî jî wê xosletên hizirkirinê ên weke rexneyê û hwd jî wê, di wê temenê de wê, xosletekê ji wê re wê bikin. Ji aliyekê din ve jî wê, têgînên weke yên gûmankirinê, lêpîrsînê û hwd wê di wê temenê de wê, weke aliyna wê yên giring bin ku mirov bi bîrbixê û werênê ser ziman.

Di serdemên navîn û bi teybetî di demên serdemên navîn ên dawî de wê, aqil wê di wê temenê de wê, di xwe de wê bi têrbûna ku wê bijî re wê, pêvajoyên pêşketinê wê zêdetirî wê bi razberî û zanyarî wê bijî. Navendên perwerdeyê wê pêşkevin ku wê tenê wê aqil wê perwerde bikin. Zanîngeh wê derkevina li pêş. Li rojava weke 'oxford', rojhilat weke 'azher' û li kurdistanê zanîngehên weke yên 'medreseya sor' ku wê werina bi navkirin wê, di wê temenê de weke zanîngehên wê demê ên bi aqil ku ew pêşdikevin û di astek li jor de pêşdikevin jî bin wê bibin. Medresaya sor wê, dema ku wê li navê wê were nerîn wê, bi gotina 'medrese' ku wê were ser ziman. ev gotin wê piştî jî wê ji navên perwerdeyên olî re jî wê werê bikarhanîn. Piştî jî weke ku wê li navê 'zanîngeha sor' wê were kirin. Lê di aslê xwe de wê, medresaya sor wê, mirov nikarê wê di awayekê wê rengê de wê werênê ser ziman. Ew wê, weke deverê perwerdeyê a li herêmê ku wê zanyar wê werinê hem ji wê bizane bibin û hem jî wê perwerde bibin bin. Di wê temenê de wê, mirov nikarê wê tenê di nava sînorê kurdistanê de jî bi sînor wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di awayekê de wê gelek zanyar wê di çerçoveya giştîya herêmê de wê ji wir wê derkevin.

Di aslê xwe de wê, bi navê gotina 'medreseyê' wê hanîna ser ziman wê, li wê hem tang û hem jî gelekî piçûk wê were. Ber ku wê ew devere wê, weke aliyekê giring ê perwerdeyê bê. wê, di wê temenê de weke navendek perwerdeyê ku wê li giştîya herêmê wê pêşavaniyê wê ji pêşketina wê re wê bi zanîna xwe re wê bikê bê. Di wê temenê de wê, di awayekê giştî de wê dikarê wê werênê ser ziman.

Wê tenê wê weke 'medreseyekê' bi navkirin û hanîna ser ziman wê, di awayekê de wê, weke aliyekê sernûxûmandinê jî wê, di dîmenekê de wê bimênê. Wê, aliyên wê yên bi zanîna wê ya mazin û weke navendek perwerdeyê a giştîya herêmê ku wê di wê temenê de weyn leyistiya wê, ji berçav dîrdikê. Ber vê yekê wê, di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring wê, mirov dikarê wê bi teybetî wê werênê ser ziman ku wê ewder wê,

weke deverek giring a dîrokî a perwerdeyê bê. Di mejiyê aqilê herêmê ê kevnera de jî de jî wê wateya wê deverê wê hebê û di mejiyê aqilê herêmê ê serdemên navîn de jî wê wateya wê bi giringiyek mazin wê hebê. Suhrewerdî jî li wir zanîn girtiya. Cizirî jî wê, dema ku wê kifşên xwe wê çêbikê ew wê li wir bê. Wê, di wê temenê de wê, ew wê, wan kifşên xwe wê binivîsênê. Weke wan wê gelek zaneyên din jî wê, li wê herêmê wê hebin. Di wê çerçoveyê de wê, zaneyên demê wê, dema ku wê pêşkevin û wê derkevina li pêş wê, di demek jîyane xwe de wê, helbet wê bixwezin ku ew xwe bigihênina wir. Li wir hinekê fêrbûnê bijîn. Ev wê weke kevneşopîyekê jî wê di wê demê de wê, xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Zanîngeha sor wê, di wê demê de wê tiştêkê din jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ew jî wê ew bê ku wê, zanîn û perwerdeya li ser wê re wê, di awayekê de wê pêşkeve û wê, di wê temenê de wê, dibistanên li ser wê re wê pêşkevin. Li gelek deverên din ên kurdistanê wê deverên perwerdeyê wê hebin. Lê kesên ku wan li wan deveran xwand û heta deverekê xwandina xwe tawakir wê, piştê wê, bo ku ew zanînek astbiilindtir hildin wê herina cizirabota zanîngeha sor. Wê di wê temenê de wê, zaneyên mazin wê hebin. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê, xwe di wê temenê de wê, bide dîyarkirin.

Li vir wê, mirov dibînê ku wê, li ser sazûman û pergalên hizirkirinê wê hizirkirin û hizirkirin wê bibê. Ji hizrên cizirî mirov wê dibînê ku wê, li ser çerçoveyên makanismayên mekanîk ên sehêtî wê bîn hizirkirin. Minaq wê dema ku wê, bahsa makanismayên Cizirî wê were kirin hinek ji wan Donald Hill wê di pirtûka xwe ya bi navê “*A History of Engineering in Classical and Medieval Times(1996)*” de wê bi gotina kombînasyonên bi awayê mekanîka sehêtî ku wê Cizirî wê pêşbixê wê, “derîyek mazin”, mifteyek kombînasyonî”, “mifteye çar cetweli” û hwd wê, di demek zû de wê, çerçoveya hizirkirina sehêta mekanîkî wê, tememkir û hanî ser ziman. **Lyn Townsend White** jî wê binivîsênê ku wê Cizirî di awayekê xelekî de wê ku wê ji xelean biafirin wê bi dinanî çêkir. Wekî din hewirdor û serrû ku wê xwediyê dinanan bê çarxek ku wê beremberê hevdû wê bi ragihandina li hevdû ku wê karbikê wê çêbikê. Wekî din wê werênê ser ziman ku ‘wusa dihê dîtin ku ev pêşî çêkirina wan wê bi cizirî re wê were dîtin.’

Hizrên cizirî wê, di awayekê hemdem de wê, temenekê giring wê, di wê rengê de wê bi mejiyê teknikî wê bi xwe re wê biafirênin. Wekî din wê ji aliyê van çêkerîyên wî yên bi kifşî zêdetirî wê, weke têngîna ku wê, bi

wê re wê, li ser wan wê piştre wê hizirkirin wê bibin û wê bèn pêşxistin. Di dewama wê de wê, hizrên cizirî wê, di awayekê felsefeya hemdem a teknikî de wê, weke destpêkek giring mirov dikarê wê werênê ser ziman û wê fahmbikê.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê, di awayekê din de wê, werênê ser ziman ku wê hizrên cizirî wê, di awayekê de wê, li herêmê jî wê, di wê temenê de wê, bê hizirkirin. Wekî din wê dema ku em li herêmê li ser hizrên zaneyên herêmê binerê wê di wê warê de wê ji henifê dinwarê û heta birehimê haqî wê, di awayekê de wê, têgîna tenduristê wê, mirov dikarê wê, di awayekê de wê werênê ser ziman. Wê, di wê temenê de ev alî wê weke aliyekê ku wê pêwîst bê ku ew bi serê xwe were hildan li dest û wê were ser ziman bê.

Wekî din wê di dewama wê de wê, gelek zaneyên herêmê ên ku wê, bi hizrên xwe re wê, mohra xwe li dîrokê bixin wê hebin. Minaq weke bavê fida ku wê, weke dîrokzan, stêrzan, dîrokzan û ardnasekî wê were nasîn wê di wê temenê de wê hizrên wî ku wê hanîna ser ziman wê hebin. Li gorî ku em em dizanin wê ji malbate eyûbîyan bê û bi aslê xwe wê kurd bê. Heta ku wê bi navê wî were gotin ku wê serfermandarî jî di dema ayûbîyan de kiriya û piştre weke **amîrê** hama jî wê, were zanîn. Bavê fida wê, derbarê ardnîgarîyê û zanyarîya wê de wê, di “Taqwim al-Buldan” wê werênê ser ziman. Wê di wê berhama xwe de wê, çerçoveyek zanyarî a ardnîyarîyê wê di wê de wê bènê ser ziman. Wekî din wê di pirtûka xwe ya bi navê “dîroka nîjada mirov(Tarikh al-Mukhtasar fi Akhbar al-Bashar)” wê li ser dîrokê û fahmkirina wê bikê ku ew hizrên xwe werênê ser ziman. Bavê fida wê berî islamê û piştî wê di awayekê de wê, di awayekê de wê, bi xate dîrokê re wê bikê ku ew werênê ser ziman. Di wê temenê de ew, dîrokê wê weke di dubeşan de wê, di wê pirtûka xwe de wê, werênê ser ziman. Di rengê nivîsandina bavê fida de wê, di awayekê de mirov di nava rengê nivîsandina kûrê Sîna de dibînê. Bavê fida jî wê yek ji wan kesê ku wê weke suhrewerdî, cizirî, şehrezorî wê di demek jîyane xwe de wê, xwe bigihênê zanîngeha sor a cizira bota wê ji wir û zanîna wir wê, fêrbûnekê wê hilde bê. Piştî ku ew li wê zanîna xwe serwer dibê wê êdî wê, di dewama wê de wê li herêmê wê, bi zaneyên xwe zêdetirî wê, bi keseyetîya xwe ya weke rêveber a mîr û hwd re wê, piştre wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, weke kesekê bi zaneyê demê û rêveber wê, were dîtin.

Têgîna stêrzaniyê û pêvajoyên wê yên bi ber demên hemdem ve ku wê bibin.

Di aslê xwe de wê, di dewama hizirkirina li ser Cizirî bê û ankû bavê fida û hwd bê wê hê gelek aliyên wan ên din ku mirov dikarê werênê ser ziman wê hebin. Lê li vir wê, di serî de wê, bènima li ser ziman ku wê weke aliyekê giring wê têgîna stêrzaniyê em divê ku wê di dewama wê de wê weke mijarekê wê bi serê xwe wê hildina li deest û wê bènina ser ziman.

Ber ku ev wê weke aliyekê giring ê mijarê wê xwe di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Di mijare stêrzaniyê (astronomi) de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring ê destpêka pêvajoyêna hizirkirina kurd a hemdem wê biafirênin.

Di aslê xwe de em dema ku em, di serdemên navîn de li kîjan zaneyên demê dinerin wê di awayekê de wê, were dîtin ku wê mijara stêrzaniyê wê bi awayekê giring wê, ji xwe re wê bikina mijara hizirkirinê û wê li ser wê bihizirin. Li vir wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, têgîna hizirkirinê a stêrzaniyê wê di dewama wê de wê, di wê demê de wê weke aliyekê giring ê felsefeyê jî wê bi xwe re wê bihawênê. Di aslê xwe de wê, felsefe wê, di awayekê de wê, xwe li wir wê bigirê û wê, ji wir wê dest bi hanîna ser ziman wê bikê.

Wekî din wê jî mirov dikarê wê, di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, di nava felsefeya herêmê de wê, têgîna stêrzaniyê wê bi lêkolînên mazin wê bê kirin. Minaq wê, Fexredînê xelatî wê bi zaneyên demê ên weke Nesiredin Tusî re wê, di wê mijarê de wê bi hevdû re wê bihizirin û wê, navendên lêkolînên stêrzaniyê wê pêşbixin. Di wê temenê de wê, bê gotin ku Fexredînê xelatî wê, rasatxaneyekê jî wê vekê ku ew di wê de ew lêkolînên xwe yên stêrzaniyê bikê. Di wê demê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara stêrzaniyê wê çawa wê bê hildan li dest wê, bi gelemperî pêşî em wê bi awayê hatî hildan li dest wê, hinekî wê bènê ser ziman. Piştî di nava wê de wê, zaneyan çawa nêzbûna û hanîna ser ziman wê bi wê re em wê werênina ser ziman.

Weke ku me di beşên pirtûkî ên li jor de cih bi cih kirpend jî wê dema ku em li hizrên kîjan zane û filosofê demê binerîn wê di awayekê de wê, werê dîtin ku wê, têgînên stêrzaniyê wê bèn ser ziman. Di dewama wê de wê lêkolînên hizirkî wê bi wê re wê kirin.

Stêrzaniyê wê, di awayekê de wê, weke çerçoveyek hizirkirinê a ku mirov wê bi wê re wê, bi mejiyê xwe wê derkeve dervî dînya ku ew di wê de dijî. Ber vê yekê wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê

ser ziman wê, têtînen gelemperî, gerdûnî û hwd wê, di wê temenê de wê xwediyê têtînek fahmkirinê bin. Hê di demên destpêkê ên hizirkirinê de wê, têtîna hebûna dûnyayên din wê hebê. Wê dema ku em li demên kevnera û berî wan binerê wê di demên hûrî û mîtannîyan de wê were dîtî ku wê, di wê temenê de wê pergale hizirkirinê wê werina pêşxistin. Çerçoveya hizirkirinê a bi pergale stêrzaniyê ku em di nava hizirkirinên mîtra de dibînin wê, di wê temenê de wê, bêtêmesî bê. Wekî din wê têtînen weke astrolojiyê û hwd wê, di wan deman de wê, weke aliyekê ku wê, ew têtînen stêrzaniyê ku ew weke heyvê, stêran, roj û hwd ku wê, salixbikin û ji wan bigihijina hinek têtînen qarakterî û hwd wê, bi wê armancê wê, bê hizirkirin. Astroloji wê di wê temenê de wê, weyekê di fahmkirina di nava têtîliya fahmkirina a stêrzaniyê û jîyan û keseyetîyê de ku wê bide çêkirin wê bi wê bileyizê. Temenekê hizirkirinê ê bi girêdanî a têtînê wê bi xwe re wê bide çêkirin. Ev jî wê weke aliyekê din bê ku mirov wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di mijare fahmkirina têtîna stêrzaniyê a demên kevnera de wê li herêmê wê, weke ku em bi hizrên Zerdeşt re dibînin wê, ew hinekî din wê zêde bi sofistike wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, pergale stêrzaniyê a Mîtra wê ew wê hinekî wê bi felsefeyî wê bigihênê li şrove û fahmkirinê. Di çerçoveya têtînek kosmogonîkî û kosmolojikî de wê Zerdeşt wê, bi teorizekirinê wê ew wê di 'avêsta' de wê bêtê ser ziman. Di wê rengê de wê, di awayekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê hizrên Zerdeşt ên di derbarê stêrzaniyê de wê, di awayekê de wê weke ku em dikarin wan werênina ser ziman wê, di temenekê felsefeyî de wê hevgiretinekê (sentezekê) li ser temenê şroveyên berê û pergale hizirkirinê ên berî ku wê di demên gûtî, qasît, hûrî û mîtannîyan û hwd re ku wê bibê ew wê bikê. Di wê rengê de wê, pergale wî ya stêrzaniyê wê, di awayekê de wê, teorîkî, bi hizr razberkirî û xwediyê hevgiretineka fahmkirinê a bi rastîya wê re bê.

Di demên hûrîyan de weke ku em di dema kûmarwê de dibînin wê qûleyên pirr zêde bilind wê werina çêkirin ku ew bi wan zêdetirî nêzî azmana bibin û ku ew bi wê baştirin wê bibînin û fahmbikin. Hizrên weke bi têtîna 'xwe gihandina stêran' wê di wê temenê de wê, werina ser ziman û wê, ji filosofên dema kevnera ên ber bahra reş ên weke anaxsimendros re jî wê bina peyxam ku ew dibêjê ku wê, stêr wê li azmana wê 'dalaqandî' bin. Di wê rengê de wê, di awayekê de wê werênê ser ziman.

Lê di nava têngîna stêrzanîya mesopotamîkî û ankû kurdistanî de wê, ku em bi gotinek astrolojîkî wê werênina ser ziman wê weke her yekê gîyane kesekê ku ew ji dûnyayê çûyî wê werê dîtîn û wê bê hanîn li ser ziman.

Em dibînin ku wê di serdemên navîn de wê bi zêdeyî wê, di awayekê de wê, bi hizrên felsefeyê wê di wê temenê de wê, bê hizirkirin û wê hizrên bi hevdu ve girêdayî û ku wê xwediyê temenekê fahmkirinê û vegotinê ê rasyonel bê wê, di wê temenê de wê werê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê din ê ku wê bi wê re wê, rewşa stêrzaniyê ku wê bi wê weke ku wê were dîtîn wê ji têngînên mîtolojîkî û hwd ku wê were dûrkirin û cûdakirin û wê were vebêjin.

Di wê temenê de wê mirov dikarê wê bêjê ku wê hizirkirinên bi stêrzanîyî wê di temenekê felsefeyî de wê were ser ziman û wê di awayekê pergali de ku wê were teorizekirin wê werê ser ziman. Di dewama wê de wê, êdî wê di wê temenê de wê, fahmkirinên wê yên nû wê xwe bidina dîyarkirin. Di serdemên navîn de wê, hizrên stêrzanîyê ên ku wê di demên kevnera de wê werina ser ziman wê zêdetirî wê bi şêwayên fahmkirinê wê bên kûrtirkirin. Wê li ser wan wê were hizirkirin. Wê, lêkolînên piştrastkirinê wê bên kirin.

Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê Rêzî wê dema ku em bahsa hizrên wî yên stêrzaniyê bikin wê di çerçoveya fahmkirina pergale stêran de wê mirov dikarê werênê ser ziman ku wê, pergale rojê wê, di awayekê de wê bi hizrên xwe re wê, li ser wê temenê wê, salixbikê û wê werênê ser ziman.

Dema ku em bahsa têngînên stêrzanîkî bikin li herêmê wê, gelek navên ku em karibin wan hildin wê derkevina li hemberî me. Di serdemên navîn de wê, têngîna stêrzaniyê wê, di awayekê de wê weke mijarek ji hizirkirinê ku wê di wê de wê, kûrbûn wê bê çêkirin wê bibê. Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê, xwe bi wê re wê, di awayekê de wê, bide dîyarkirin. Di rewşa têngîna stêrzaniyê a li herêmê de wê, weke ku me li jor li deverekê hanî ser ziman wê, hizrên stêrzanîyî ku wê, ji serdemên kevnera wê bên ser ziman wê, di awayekê de wê, di wan de wê kûrbûn wê bê çêkirin. Yan jî wê, ew wê weke refarans wê werina girtin û wê li ser wan re wê, hizrên nû wê, bên pêxistin.

Serdema navîn wê, di warê hizirkirinê de wê, di wê temenê de wê, weke demek bi têngînên zanyarî ku wê, di warên mijarên bi wê rengê de wê, kûrbûnê wê, çêbikin jî bê. Wê, di wê rengê de wê dema ku em xosletên

rengên hizirkirina wê demê li berçav bigirin wê mirov dikarê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, pêvajoyên hizirkirinê wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi pêşxistinên têtîngên bi wê rengê wê êdî wê, di awayekê objektiv de wê, werina pêşxistin. Zanîna objektiv ku wê, pêşkeve û ankû wê rengê hizirkirinê wê bi xwe re wê bide diyarkirin wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, werê ser ziman. Minaq li rojava dema ku wê gelilei wê bikê ku ew hizrên Aristo ên fîzîkê ew biceribênê û hwd wê, di awayekê de wê, weke aliyekê ku mirov wê dikarê wê, di wê rengê de wê, fahmbikê. Suhrewerdî wê, dema ku wê bi nêzîkatîyek rexnegir ew mantiqê hilde li dest û wê, di wê rengê de wê bixwezê ku ew kûr bibê. Wekî din wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, mirov dikarê wê, weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê, de wê, werênê ser ziman ku wê, stêrzanî wê, weke çerçoveyek têtîngî a xwezayî jî wê, bi xwe re wê, werênê ser ziman. Wê, di wê temenê de wê, di nava jîyanê de wê dema ku mirov li wê bihizirê wê weke rewşên şev û roj ku ew dibin, germehî, sermehî ew dibin û hwd wê, weke aliyna ku em di wê temenê de bi wê re wê werênê ser ziman. Rewşên weke yên salnemayên heyvê, rojê û hwd ku wê werina pêşxistin wê, di wê rengê de wê, mirov dikarê werênê ser ziman.

Rewşa hijmar û pîvane demê ku wê bibê wê, bi wê re wê, ew wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê li ser wê were sekin in. Hasibandin ku wê di wê temenê de wê bibê wê, di wê rengê de wê rewşên stêrzaniyê wê bi wê re wê weke temen bin. Minaq wê dema ku em rewşa rojê wê, dihasibênin wê, roj weke şevê û hwd wê, rewşek stêrzaniyê jî bê. Wê, di wê de wê, rewşên din ên ku ew dibin wê, bixwezî ku ew werina kifşkirin. Minaq rewşên weke ber çî şev û roj dibê wê, li ser wê were hizirkirin. Di dewama wê de wê, ev rewş wê, weke rewşna fîzîkî jî wê bèn dîtî û kifşkirin. Têkiliya fîzîkî û stêrzaniyê ku wê bibê wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê bikirpênê bê.

Mijare fîzîkê wê, di demên dawî ên serdemên navîn de wê di temenê fahmkirinê stêrzaniyê de wê hin bi hin wê werina kifşkirin û wê temenê fahmkirinê wê biafirênin. Minaq li rojava Newton wê di wê temenê de wê, dema ku ew bixwezê rêgezên fîzîkî binivîsênê wê, di wê temenê de wê, gavek giring wê, bi têtînga stêrzaniya demên nû ve wê biavêjê. Berî wî, Kopernik ku wê pergale rojê wê, di awayekê de wê bikirpênê û wê bixwezê ku ew werênê ser ziman wê, bi heman rengê wê, weke destpêkek giring bê. Li rojhilat wê, rewşa hizirkirina pergale rojê bi

hizrên suhrewerdî, Rêzî û hwd re wê, di awayekê de wê, karibê wê, hinekî wê li wê were hizirkirin. Rêzî wê dema ku wê bahsa gerwêrkên stêrî bikê wê, di awayekê de wê, hizra gerîna li dora hevdu wê, herê nekê. Lê wê hebûna gelek dûnya û stêran wê herê bikê û wê, rojê weke ya mazin û ankû bi awayekê weke navend jî wê di hizrên xwe de wê werênê ser ziman.

Berî wî ku em li hizrên henifê dinwerî ên di derbarê stêrzaniyê de ku wê hebin ku em li wan dinerin emê di awayekê zelal de wê, bibînin ku ew li rewşa pergalek rojê di rengekê de wê li wê dihizirê. Hizrên Dinwerî ên ku ew di wê warê de dihênê ser ziman wê, di awayekê de wê, zêdetirî wê, di awayekê de wê, bi jîyanê ve girêdayî û hinekî din wê komplaketir bin. Ji hizrên wî yên ku mana heta roja me ku mirov dinerê û dixwênê wê mirov ji nava hizrên wî têdighê ku ew xwediyê şewayekê pergaliê bi fahmkirina rojê re ya. Ew di awayekê kosmolojikî de wê, rewşên weke yên rohnîyê û hwd wê, di wê temenê de wê, ji aliyekê ve wê rêfarans wê bigirê û wê bixwezê ku ew bi wê werênê ser ziman.

Dinwerî wê di hizrên xwe yên stêrzaniyê de wê, di awayekê de wê pêşî wê di awayekê de wê, têkiliya wê bi nava jîyane mirov wê dênê. Wê, hizrên weke yên ku wê, dayîna tîrêjên rojê li axê û bi wê re wê, li ser wê bi kombînasyonakê wê, şînahî wê bibê wê, dema ku em hizrên wî yên di derbarê nebat û ankû xwezaya şînahiyan de ku em li wan dinerin em ji wan digihijina wê hizrê.

Di awayekê din de jî wê, di wê rengê de wê, şewayekê kombînasyonî wê, di nava rojê, rohnîyê, jîyanê, şînbûnê û ankû xwezayê û hwd re wê ew wê li wê bihizirê. Di wê temenê de ew wê, di wê rengê de wê, têgînek stêrzanî ku wê, têkiliya wê bi encamên jîyanî ên ku ew hena re ku ew dinê wê hebê di mejiyê wî de.

Wekî din wê jî wê mirov dikarê di dewama wê de wê li wê bihizirê ku Dinwerî di awayekê de wê, stêrzaniyê wê, dema ku ew li wê dihizirê wê, weke ku em ji hizrên wî fahmdikin ew li du beşan wê beş dikê. Beşa pêşî wê weke ku ew wê, di wê temenê de wê, bi têkiliya wê ya jîyanî û rewşên jîyanî ku ew li ser wê re kifşdikê û wan fahmdikê û wan dikê bêtê ser ziman bê. Ya din jî wê, di awayekê fezeyê û ankû kosmolojikî de ku ew li wê dihizirê bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê ew wê li wê bihizirê û wê ew wê, werênê ser ziman. Di mijare aliyê duyem de wê, weke ku em dibînin Dinwerî wê, li wê bihizirê û wê di serê xwe de wê xwediyê wê hizrê bê ku ew wê çawa wê di dewama wê de wê, herina dervî dûnyayê. Di awayekê de wê, hinekî wê hizrên weke yên ku mirov

mir wê herê dervî dûnyayê bi gîyane xwe' re jî wê ew wê li wê bihizirê. Di wê temenê de weke ku em ji hinek hizrên wî yên di derbarê stêrzaniyê de ku ew di pirtûka xwe ya li ser stêrzaniyê a bi navê 'pozisyonak stêrkan' de wê, ew wê, di awayekê de wê me bikê hizreka bi wê rengê de. Dinwarî wê, di awayekê de wê, xwediyê temenekê kûr ê bi têngîna fîzîk û stêrzaniyê bê. Di wê temenê de ew hasibandinên xwe yên bi metamatikî jî wê li ser wê re wê bikê. Pirtûka dinwerî a bi navê 'pirtûka aritmatikê' wê di wê temenê de wê, temenekê hizirkirinê wê weke ku wê di wan waran de wê di mejiyê wî de wê ji wî re wê biafirênê.

Di aslê xwe de wê hizrên dinwerî wê di wê temenê de wê, dema ku mirov hinekî di wan de kûr dibê wê mirov bi wî re dibînê ku ew di çerçoveyek giştî de wê, dikê ku wê pêşbixê û wê werênê ser ziman. Di awayekê de wê, çerçoveye hizrên wî yên bi stêrzaniyê, jîyanê û fahmkirina wê re ku wê biafirênin bi hevdû re em divê ku pirtûkên wî yên bi navê 'pirtûka pozisyonê stêrkan', 'pirtûka aritmatikê', 'pirtûka rewşa hewayê', 'pirtûka Pirtûka Valaderxistina Çavdêriyên Astronomik yên El-Îsfahan' û hwd wê, çend ji wan pirtûkên wî yên ku wî bi wan çerçoveya hizrên xwe yên li ser stêrzaniyê afiraniya û hanîya li ser ziman bê. Em ji hizrên wî û şewayên lêkolînên wî yên li ser stêrzaniyê fahmdikin ku ew di awayekê de ew dikê ku ew çerçoveyek giştî bi stêrzaniyê re wê, fahmbikê. Wekî din di nava hizrên wî yên stêrzaniyê de wê mirov dibînê ku ew pêşî hizrên li ser stêrzaniyê ên zaneyên herêmê ên berî dema wî ên demên kevnera ên weke yên mîtra, zerdeşt, Manî, mezdek û hwd jî di awayekê de di berçav de derbas dikê. Wekî din ew heya wî ji hemû hizrên di wê warê de ên ku wê felsefevanên demê wê werênina ser ziman jî wê hebê.

Ew di dewama wê de wê, di awayekê de wê, dema ku ew li wê dihizirê wê, di wê rengê de wê, di çerçoveya kombînasyoneka bi jîyanê re ku wê çawa wê bê ser ziman wê li wê bihizirê. Dinwerî di wê hizrê de ya ku ew naxwezê ku ew hizra jîyanê û hebûn û temenê wê bê wê hizrê wê herê bikê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, tênginekê wê bi wê re wê, bi wê bihizirê. Di wê temenê de rewşên fîzîkî ên stêrzaniyî wekên bi tîrêjen rojê, hewa, şev û roj û hwd ew di awayekê de wê, li wan bihizirê û wê wan bikê ku fahmbikê.

Di pirtûkên wî ya bi navê 'pirtûka giha', 'pirtûka ardnîgariyê' û hwd wê, mirov karibê xwe bigihênê çerçoveyek fahmkirinê a bi têngîna şînbûnê di nava wê rewşê de. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, bihizirê û wê werênê ser ziman. Dinwerî wê, dema ku ew

serî li ser şînahiyên di wastênê wê ne tenê armanca wî ew bê ku ew wê, fahmbikê bê. Wê ji wê zêdetirî wê, di awayekê de wê, têkiliya wan a bi jîyanê, rewşa bûyîna wan, çawa dibin, temenê bûyîna wan û hwd wê, di awayekê de wê li ser temenekê fahmkirina ardnîyarîya wan û hwd re wê dikê ku wê fahmbikê. Di wê çerçoveyê de wê, di awayekê de wê, mijara şînahiyê wê weke ku em dibînin wê yek ji mijara fahmkirina jîyanê a di wê temenê de jî wê dibîne.

Dinwerî di wê warê de wê, di nava hizrên jîyanê de wê kûr bibê. Wê di wê çerçoveyê de wê ew wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Wekî din ew di xwezê ku wê, di awayekê bi têkilidarî hevdu de wê, hilde li dest û wê werênê ser ziman.

Wekî din weke ku em dibînin wê di demên xwe yên têrzanîne û gihiştina zanîneka mazin a di serê xwe de re wê, mijarên stêrzaniyîkî wê, dest bi hanîna wan a bi metamatikê re wê bêne ser ziman. Pirtûkên wî yên li ser metamatikê ên weke 'pirtûka cebirê', 'pirtûka girtina berê rojê', 'pirtûka dahûrkirina aritmatika hindistanê' û ji wê cûda 'pirtûka aritmatikê' ku ew dibîne wê hinek pirtûkên wî yên metamatikê ku ew bi wan di wê temenê de dikê ku ew kûrbibê jî bê. Di wê temenê de wê hizrên metamatikê ên dinwerî wê, di wê rengê de wê, piştî wî jî gelek zane û filosofên herêmê ku wê van mijaran wê hildina li dest jî wê bibê peyxam. Di wê çerçoveyê de wê hizrên dinwerî wê, di awayekê de wê, dema ku em li wê dinerin wê, di wê rengê de wê, çerçoveyekê de wê, li ser esasê fahmkirinê û gihiştina cewherê wê û ankû fahmkirina rastteqîniya wê, ew bi wê li ser wê dihizirê û wê dikê ku wê fahmbikê. Metamatika dînerî wê, di awayekê de wê, dema ku mirov li ser wê dirawastihê wê di wê de wê, di awayekê de wê, gelek aliyên bi hizrên wî yên di wê temenê de ên weke bi stêrzaniyê ku ew bi wan dihênê ser ziman re dibîne û hem jî mirov di awayekê din de wê çerçoveyek fahmkirinê bi wê çawa wê bide çêkirin wê dikê ku ew temenê wê çêbikê. Di wê warê de wê, metamatika dinwerî di aslê xwe de wê di wê rengê de wê ji gelek aliyên ve ku ew dihênê ser ziman wê hê jî wê li bendî kifşkirin û fahmkirina xwe jî bê.

Dinwerî wê, di awayekê de wê, dema derketina wî destpêka dema dawîlêhatina dema kevnera û destpêka dema serdemên navîn bê. Di wê temenê de wê hizrên wî di awayekê de wê, di wê temenê de wê, temenekê hizirkirinê wê, di mejiyê mirovan de wê, di awayekê de wê biafirênê Zimanê metamatikî û bi wê hanîna ser ziman wê, di wê demê de wê di nava zaneyên kurd û herêmî de wê, zêdeyî wê, li pêş bê. Zane û

filosofên bi aslê xwe kurd ên weke Ziryab ku ew di wê demê de dijîn wê, li ser ardnigariyê, metamatikê, stêrzanîyê û hwd wê hizrên xwe wê bînina ser ziman. Wekî din wê weke yekê stranbêj jî wê, were dîtin û wê, hizrên wî yên li ser musikê û hwd jî ku ew dirijênê li ser rûpel wê, di warê de wê, temenekê hizirkirinê wê, bi teybetî wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Di nivisandina gotin û awazên musikê de wê Ziryab wê navê wî were ser ziman. Wekî din em ji huzrên **John Gill** ên ku ew di pirtûka xwe ya bi navê “Andalucia: A **Cultural History(2008)**” de li ser **ziryab** dihênê ser ziman de wê mirov fahmdikê ku ew di wê mêylê de ya ku ew têkiliyek metamatikî weke ku ew çawa ku ew bi stêrzanîyê û hwd re didênê bi musikê re dênê. Di wê temenê de mirov wê fahmdikê ku wê metamatik wê di wê demê de wê wilqwasî bikeve nava jîyanê û wê weke zimanekê ku wê di awayan de wê were bikarhanîn wê, weke aliyekê giring bê ku mirov bi wî re kifşbikê.

Ziryab wê weke dinwerî wê di dema xwe de wê, di warê dîrokê û beşên felsefeyê de jî wê, bihizirê û wê, berheman di wan waran de wê li şûn xwe wê bihêlê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, hizrên ziryab wê, bandûra xwe wê ne tenê li zane û filosofên herêmê wê bikê wê dervî herêmê wê li rojava û herêmên weke kordoba û hwd jî wê bandûra wî di awayekê de wê bi hizrên wî re wê were kifşkirin û dîtin. John Gill wê di pirtûka xwe wê bînê ser ziman ku ew kurdek bûya û wê ji aliyê çandî ve wê çandî wê xort bê wê di wê warê de wê li ser wî bisekinê. Wê werênê ser ziman. Di warê hizrên wî yên li ser çandê û ankû aliyên çandî ku ew bi wî re dihên û pêşdikevin wê hinek ji wan aliyên wê di pirtûka xwe de wê bi wî re wê bînê ser ziman.

Wekî din wê, ji aliyên din ve jî wê, dema ku mirov wê bahsa hizrên wî bikê wê di awayekê de wê, çandî ku ew bi zêhnî, felsefeyî û hwd ew weke kesekê xort a wê, keseyetîya wî di awayekê de wê bale mirov wê bikişênê li ser xwe. Ji aliyekê çandî ve wê, di wê temenê de wê, li herêmê û dervî herêmê wê hizrên Ziryab wê bi wî re wî derkevina li pêş. Di derbarê Ziryab de ji hizrên li ser aliyên wî yên çandî ku wê werina ser ziman mirov fahmdikê ku ew di wê warê de wê pîrr zêde wê kûr bê. heta ku wê, wê, di awayekê de wê, gelek zaneyên weke John Gill ku wê pênuşê li ser Ziryab wê bixabitênin wê bahsa ‘**dibistana musikê a Ziryab**’ wê bikin. Di wê temenê de wê, ew wê, çand û musikê wê, di wê rengê de wê, di awayekê aqadamikî de wê weke ku mirov wê fahmbikê wê hilde li dest û wê, ne tenê wê bi xwe re wê bi sînor bigirê wê bi fêrbûna wê re wê parve jî bikê.

Ev jî wê weke aliyekê din ê giring bê ku mirov di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, di warê çandî de wê di orfûadetên rabûn û rûniştinê de jî wê bahsa wî were kirin ku wî fêrbûn daya mirovan. Wî hizrên xwe hanîna ser ziman. Di wê temenê de wê, weke kesekê ji xwe bizane, bidil û nazik wê were ser ziman. Di awayekê de wê çawa wê li ser sofrê wê were rûniştin, wê çawa wê, xwarinên weke şorbê wê bèn dayîn li pêş û piştre wê şîranî wê çawa wê bê pêşkêşkirin wê ew wê weke kesekê ku wê orfûadetên wê bide destpêkirin jî wê bê zanîn.

Di aslê xwe de wê, ji aliyê hizrên felsefe, dîrok, rewîst û hwd ve wê gelek aliyên ziryab ên ku ew bi wê were ser ziman wê hebê. Lê li vir di çerçoveya mijare ya stêrzaniyê de ku me weke li jor bi dinwerî bi berdewamî wê hanî ser ziman wê hizrên ziryab ên di wê temenê de jî wê, weke aliyekê din bin ku em li ser wê bisekinê. Dema ku wê, Ziryab wê herê Qordoba û wê, desthilatdariya emewîyan wê piştre wî li cem xwe ragihê wê, di warê stêrzanî de wê, taqdimkirinên weke salnema û hwd jî ew wê, çêbikê û bikê. Di dewama wê de wê, li ser stêrzaniyê wê derfet ji wî re wê, were nîşandin û ew wê, li ser wê jî wê, di dewama wê de wê bi salan wê lêkolînan wê bikê. Di wê temenê de wê, hizrên wî yên li ser salnema, demsal, rewşên hewayê, rewşên weke yên berf û baranê ku ew dibin û hwd wê, hebin û ew li ser wan serî di wastênê ku ew çawa dibin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, hizrên wî yên ku wê ew li ser stêrzaniyê wê werênê ser ziman wê, weke ku wê li ser navê wî were gotin wê, li ser pergale rojê wê, were ser ziman. Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê piştî wê ev hizrên wî yên li ser pergale rojê ku ew dihênê ser ziman wê, ji gelek zaneyên demê ên piştî wî re wê bê peygam.

Li gorî ku wê li wê li ser navê Ziryab wê were ser ziman wî, hanîya ser ziman ku wê, dûnya û roj wê li dora hev wê bigerihin. Di wê temenê de wî ev hanîya ser ziman. Wekî din hizrên wî yên di çerçoveya têgînek vegûhar de ku ew bi têgînek kosmolojikî dihênê ser ziman jî wê, di awayekê de wê, ew wê bènê ser ziman.

Ziryab wê gelek mijarên ku wî hanîna ser ziman wê, dema ku em hizrên Dinwerî wan dixwênin em dibînin ku ew jî wê, di awayekê de wê, wan wê hilde li dest. Lê aliyekê din ê ziryab em divê ku wê xêzbikin ku ew stêrzaniyê bi têgîna metamatikê a cebirê re ew dikê ku wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman. Di wê rengê de wê, hinek xabatên wî bibin. Ew dikê ku wê di wê temenê de rewşên fezeyî ew kifşbikê û wan werênê ser ziman. Di hizrên wî de wê, têgînên weke dîtbariyê ku ew çendî nêz cûda dihê dîtîn û dûr cûdatir dihê dîtîn wê di awayekê de wê,

weke aliyna ku ew bale wî dikişênin û ew li ser wê disekinê. Di wê temenê de wê, ew wê, bi wê rengê wê, hizrên xwe wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, werênê ser ziman.

Hizrên zaneyên kurd ên vê demê ên li ser stêrzaniyê ku mirov li wan dinerê wê mirov bi wan re diawayekê de kifşdikê ku wê, çerçoveyek stêrzanî ku ew di wê de kûrbûna wê bi wê re wê werê dîtin. Hin bi hin bi zimanê metamatikê û ankû cebirê hanîna ser ziman û di dewama wê de aliyên fîzîkî kifşkirin û hizirkirinên li ser rewşên stêrzanîyî ên fîzîkê kirin wê, weke aliyna din ku em bi teybetî dikarin balê bikişênina li ser wan bin.

Di awayekê de têngîna fîzîkî a dîtbarî weke cûdahiya di nava dûr û nêzîkatîyê de ku wê Ziryab wê serî li ser wê biwastênê wê, weke aliyekê giring ê ku em wê dikarin wê bi têngînek bi 'kişîna kûtleyê' re wê kifşbikin û wê werênina ser ziman bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê, bi teybetî wê li ser wê bisekinê bê. di pirtûka Dinwarî a li ser cebirê de wê hinek kifşkirinên wî yên ku wî di wê temenê de wî kirina ku ew wan werênê ser ziman wê hebin. Di wê temenê de wê, hizrên Dinwerî ên di wê temenê de ku ew bi gotin dikê û denklêmên wan diafirênê bi têngînî wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring ê metamatikî ku em bi pêwîstî ku em divê ku wê li ser wê bisekin bin(Çav: Davila, Carl (2009), Fixing a Misbegotten Biography: **Ziryab in the Mediterranean** World, 21, Al-Masaq: Islam in the Medieval Mediterranean).

Dinwarî û Ziryab wê aliyên wan ê stêrzanîyî ku em li wan dihizirin wê di aslê xwe de wê, weke du kes û zaneyên ku wê ev aliyên wan wê pîrr zêde wê bi awayekê xort wê, derkeve li hemberî me bê. Wê ber vê yekê wê felsefeya metamatik, fîzîk û di dewama wê de a stêrzaniyê ku mirov bi hizrên wan re li wan dihizirê û dihênê ser ziman wê, weke aliyekê giring ê vegotinbar wê derkeve hemberî me. Hizrên van herdû zaneyên kurd ên bi fîzîk û stêrzanîyê hê jî bi temenekê baş û rehetî weke ku ew pêwîst bê ne hatina fahmkirin û ser ziman. Di wan aliyan de rengê hizirkirinên wan ew hê weke ku ew li bendî kifşkirinê na.

Metamatika Dinwerî û Ziryab wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê giring bê ku em wê kifşbikin. Ber ku wê, di serdemên navîn de û piştê di demên hemdem de jî wê, di awayekê de wê, hin bi hin wê were kifşkirin. Di wê temenê de hanîna wan a ser ziman wê, temenekê fahmkirinê a giring wê biafirênê. Hizrên wan ên ku wan bi metamatikê hanîna ser ziman wê, bi wê re wê, bê temenekê metamatikî ku ew bi wan hizrên

wan yê bi metamatikê ku ew hatina ser ziman ku wê pêşkeve jî. Di wê rengê de wê, di awayekê de wê, metamatika van herdû zaneyan wê ber çî wê zêde giring bê. Ber ku wê temenê demên piştî xwe a fahmkirinê jî wê bi xwe re wê biafirênin bin. Ne ziriyab û ne jî Dinwerî wê, di aslê xwe de wê, di demên piştî xwe de wê, zêde baş newina fahmkirin. Ber vê yekê wê, weke aliyekê wan ê ku ew di bin nepeniyê de maya wê, di demên hemdem de wê, hin bi hin wê weke ku wê dest bi kifşkirina wan wê were kirin û wê ew bi wê werina ser ziman(Çav: .Salma Khadra Jayyusi and Manuela Marin (1994), *The Legacy of Muslim Spain*, p.110- 117).

Di dewama wê de wê, jî wê weke aliyekê giring bi wan re em dikarin werênina ser ziman ku wê hizrên wan wê, di wê temenê de wê bi stêrzanîyî wê, di wê rengê de wê, bi aliyê metamatikî ku wê derkeve li holê wê, di wê rengê de wê, di xwe de wê şêwayekê teorikî ê ku em di wê çerçoveyê de wan karibin fahmbikin û pêşbixin wê derkeve hemberî me.

Di wê temenê de wê Dinwerî jî û ziriyab jî wê li hemnerî bo pêşketina wê di wê temenê de wê di awayekê de wê weke ku ew li bendî kifşkirin û pêşxistina wan a bi hanîna li ser ziman re bin. Têgîna stêrzanîyê a Dinwerî wê, ji gelek aliyan ve wê, dîmenekê hinekê komplika jî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Mînaq ew di temenekê hizirkirinî a lêkolînerî de dihizirê û ew pêşketinên dema xwe ew wan jî dikê ku ew fahmbikê û bi wê bibînê ku ew çawa dihên ser ziman.

Di wê rengê de wê, metamatika Asya dîr ku wê heta hindistanê wê lêbikolê. Wekî din wê ya li herêmê û demên kevnera jî wê di berçav de wê derbas bikê. Ziriyab biqasî ku em ji rengê pêşketina wî fahmdîkin ew ya demên kevnera wê, di awayekê zêde kûr de wê kifşbikê û wê li wê bihizirê. Wê, ew wê, aliyên ku ew dihênê ser ziman wê, di temenekê pêşxistinê de wê li ser wê re jî wê, di awayekê de wê, weke ku wê mirov dibînê wê werênê ser ziman(Çav: Freedman, Paul H. (2007), *Food: the history of taste*, University of California Press).

Hizrên Ziriyab ên stêrzanîyê û fîzîkê wê, di wê rengê de wê, di awayekê de wê, ji yê aristo û hwd wê cûdatir bin. Ziriyab wê têgînek ontolojîkî wê di temenê hebûnê de wê bi girêdanên wê re wê bikê ku ew fahmbikê. Ew çerçoveya xwe ya mantiqî jî wê bi wê re wê di temenekê rasyonalitya demê de wê bikê ku ew avabikê û wê werênê ser ziman(Çav: Terrasse, H. (1958) 'Islam d'Espagne' une rencontre de l'Orient et de l'Occident", *Librairie Plon, Paris*, pp. 50–55.) (Çav: Nadim

(al-), Abū al-Faraj M. i. Ishāq (1970). Dodge, Bayard (ed.). Al-Fihrist. New York & London: Columbia University Press. p. 172..).

Di dewama wê de mirov dikarê wê jî wê weke aliyekê din ê giring wê werênê ser ziman ku wê di mijara hizrên Dinwerî de jî wê, ev alî wê, di awayekê de wê weke ku em dibînin wê hebê. Hebûnê ew ne di wê mêylê de ya ku ew bê têngînek fenomenî a ontolojikî li wê bihizirê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê şewayê hizirkirina bi felsefeyî a dinwerî ku mirov li wê dinerê wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring ê felsefeyî wê, rengên hizirkirinên felsefeyî û stêrzanîyî ên demên berî ên weke yên minaq bi mîtrayî û zerdeştîyê re jî wê di awayekê de wê weke ku wê bi wî û hizrên wî re wê were dîtin.

Dinwerî dixwezê ku ew têngîna xwe ya stêrzanîyê bi temenekê metamatikî û xort ew werênê ser ziman. Weke ku em ji pirtûka wî ya li ser cebirê ku ew dibînê ku em ji wê fahmdikin ku ew dixwezê ku ew bi wê re di wê de kûrbibê û ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê hizrên Dinwerî ên stêrzanîyî wê, di wê temenê de wê hinekî ku ew di wê de dihênê ser ziman wê, di nava bi gotinkirinên wî yên bi cebirî û hwd de jî wê lêbigerihê û wê fahmbikê. Wê, di wê temenê de wê, çerçoveyek giring a fahmkirinê wê bi xwe re wê, di awayekê de wê, êdî wê bide dîyarkirin.

Dema ku em hizrên wî hildina li dest em divê ku em hizrên wî di awayekê kombînasyonî hemûyan bi hevdû re hildina li dest û werênina ser ziman. Ber ku ew di awayekê argûmanî de ew dikê ku ew her ya ku ew dihênê ser ziman bi têkiliyek bi hevdû re wê werênê ser ziman û wê bide fahmkirin.

Di wê temenê de têngîna cebirê a Dinwerî wê, di awayekê din de jî wê, weke aliyekê giring bê ku em wê hem bi serê xwe û hem jî di wê çerçoveyê de wê cûda û cûda hilde li dest û wê fahmbikê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, temenekê hizirkirinê wê hingî wê, bi fahmkirinî wê bi xwe re wê biafirênê. Hizrên Dinwerî ên cebirî wê, di awayekê de wê, dema ku em pirtûka wî ya aritmatikê dixwênin wê bi wî û hizrên wî re dibînin ku ew di wê temenê de ew li ser têgihîştineka bi temenkirinê ew disekinê û ew di wê çerçoveyê de wê dikê ku ew werênê ser ziman. Di wê temenê de wê pirtûka wî ya aritmatikê wê, di awayekê de wê, hizrên wî yên cebirî jî wê, di awayekê de wê, weke ku wê bixwezin ku ew bi xwe re wan hinekî idn berfirehtir bikin û dikin jî. Dinwerî pergale wî ya hizirkirinê a bi Stêrzanîyê wê, di temenekê fizîkî û bi hizirkirina wê de bê. Di dewama wê de wê, ew wê bi wê re wê, bi

teorikî û hinekî din wê, bi awayekê argûmanî û ontolojikî wê bixwezê ku ew bihizirê. Lê aliyê wî yî argûmanî wê weke ku wê di wê temenê de wê zêdetirî wê li pêş bê. Di wê meylê de ya ku ew têngîna argûmanî wê weke ku em di pirtûka wî yên bi navê “**pirtûka roterikê**” û ‘pirtûka îslahbûna vacê’ de wê, di awayekê de wê bigihênê temen û têngînek fahmkirinê a funksiyonî jî. Di wê temneê de ew di awayekê de wê, dema ku em li hizirkirinên wî dihizirin em dibînin ku wê di dewama hevdû de bin û wê di awayekê de wê weke ku wê hevdû hem pêşbixin di xwe de û hem jî wê, temem bikin di gelek awayan de.

Dinwerî wê dema ku em çendî ku em di nava hizrên wî yên stêrzanîyî de kûr diçin em wê bi wî re dibînin ku ew di awayekê de wê, li ser temenekê bi têngîna fîzîkî a dîtbarî wê weke ku wê bihizirê wê dîmenekê xort wê bi wî re wê were dîtin. Di wê rengê de wê têngîna wî ya ontolojikî ku ew bi wê dihizirê wê, di wê rengê de ew bi awayekê weke ku ew bi temen dikê mirov bi hizrên wî digihijê têngihîştinekê.

Di çerçoveya têngîna wî ya ontolojikî de wê, mirov dikarê wê bo wê bêjê ku wê, ew di wê temenê de wê, li gorî ku ew dihênê ser ziman wê bi têngîna fîzîkê a dîtbar û ya ne dîtbar wê, di nava pêvajoyek wan ya li hevdû û ji hevdû li hevdû de wê, bi wê bihizirê û wê ew wê bikê ku wê werênê ser ziman.

Di çerçoveya hizirkirina wî ya ontolojikî de ku mirov bi felsefeyî wê li wê dihizirê wê di awayekê de wê, bi wê re wê, di awayekê de wê mirov dibîne. Têngîna ontolojiyê a dinwerî wê, di awayekê de wê, ne bê temen bê ji aliyê têngîna fîzîkî ve. Lê ew têngîna fîzîkî jî wê bi fenomenî wê mihtacê bi serê xwe fahmkirinê bê.

Di wê çerçoveyê de wê, hinekî din ku mirov wê dikê ku wê hizra wî ya stêrzanîyê wê di dewama wê de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê wê, mirov dikarê wê, di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku ew bi wê têngîna ontolojikî a bi temen fîzîkî ku ew li wê dihizirê wê, bi wê re wê, têngînek stêrzanî a di wê çerçoveyê de ku wê bi temen fîzîkî bê wê li wê bihizirê. Dinwerî ew têngîna stêrzanîyê wê, di wê rengê de wê, di temenekê fîzîkî de wê dema ku ew li wê dihizirê wê bi wê re wê, di awayekê de wê, element û argûmanên xwe wê, bi wê re wê, bihizirê. Di dewama wê de ew weke ku ew di pirtûka xwe ya cebirê de ku ew dihênê ser ziman ku em têkiliyek ji vê aliyê ve bi têngîna wî ya stêrzanîkî ve dênê wê demê mirov wê bibîne ku ew bi wê kûrbûna bi cebirî ku ew dikê ku ew bi gihijê cihane îdeayên xwe yên fîzîkî û bi rastî hena ku ew wan kifşbikê û wan werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê, têtîna dinwerî a stêrzaniyê wê, di awayekê kosmolojikî de wê, xwediyê temenekê xwe yê fahmkirinê a bi teorikî a di wê çerçoveyê de bê. Di felsefeya dinwerî de wê, di wê rengê de wê, hebûn wê, hem bi ontolojikî wê hebê û hem jî wê bi fîzîkî wê hebê. Ew di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bikê ku ew wê werênê ser ziman.

Di felsefeya wî ya hebûnê de wê, hebûn wê, di awayekê de wê bi serê xwe wê hebê. Wê hebûna wê divê ku mirov wê bi serê xwe wê weke aliyekê wê herêbikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dînwerî wê, di wê temenê de wê, di temenekê **eksistensialist** de wê weke ku wê li hebûnê wê bihizirê û wê ew wê bikê ku ew wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, di têtîna hebûnê a dinwerî de kûrbûn wê, weke ku mirov di têtînek hebûnê û ankû eksistensialist a hemdem de ku mirov kûr bibê wê dîmenekê û têtînekê wê bi xwe re wê bide me. Di wê temen de wê, awayekê hizirkirinê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin(Çav: Cahen, Claude (2006). Young, M.J.L.; Latham, J.D.; Serjeant, R.B. (eds.). Religion, learning, and science in the ‘Abbasid period (1. publ. ed.). Cambridge: Cambridge University Press. p. 195-198.).

Aliyekê giring wê di wê temenê de wê bi têtîna hebûnê a dinwerî de ku mirov bi wî re kifşbikê wê, ji fahmkirina me ya stêrzaniyê a ku ew dihênê ser ziman re jî wê bê temenekê fahmkirinê. Ber vê yekê wê hizirkirina wî ya hebûnê û ankû têtîna hebûnê ku mirov li wê dihizirêwê, di wê temenê de wê, temenekê hizirkirinê û fahmkirinê wê bi xwe re wê, di awayekê de wê bide çêkirin. Dinwerî di hizrên xwe yê stêrzaniyê de wê, di awayekê de wê dema ku ew li wê dihizirê wê ew biqasî ku ew li hebûnên fîzîkî ên ku ew hena dihizirê wê wilqasî jî wê ‘hebûnên ne bi fîzîkî’ ku ew li wê dihizirê ku ew hena jî wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Di warê hizirkirina Dinwerî a bi têtîna hebûnê de ku mirov wê li wê dihizirê, wê di awayekê de wê, ew wê, di nava pêvajoyek şertûmercî de wê, werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, dikarê wê, di awayekê de wê li wê bihizirê û wê, werênê ser ziman ku wê, têtîna hebûnê a dinwerî wê, di awayekê de ku ew li wê dihizirê wê, di çerçoveya giştîya hizrên xwe de wê ew wê, li wê bihizirê.

Di wê bêşê de mijare têtîna stêrzaniya. Ber vê yekê em bi teybetî bêî ku em ji mijara dîrkevin em dikarin bi wê ve girêdayî van aliyên bi hebûnê ku ew hinekî di wê çerçoveyê de dihênê ser ziman werênina ser

ziman. Di wê rengê de wê, ev wê ji xwe wê weke aliyekê fahmkirinê ê bi hizra wî re wê xwe di awayekê de wê bide nîşandin.

Hizirkirinên dinwerî ên stêrzaniyê weke ku me li jor li deverekê hanî ser ziman wê, di nava kombînasyonêka bi hizirî a hebûnî. Fîzîkî û hwd wê werênê ser ziman. Dinwerî di wê temenê de wê, weke rêyên kûrbûnê jî wê di awayekê de wê, rêyên weke yên bi hizirkirina metamatikê jî wê bikarbênê û wê bi wan li wê bihizirê. Ber vê yekê wê ew hizrên dinwerî ên ku ku ew di wê warê de dihênê ser ziman wê, weke aliyekê giring ê ku mirov dikarê wê, di serî de wê, werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê, dema ku em li ser têngîna dinwerî a stêrzaniyê wê kûr bibin em aliyekê wê yê din jî wê dibînin. Weke ku em bi çerçoveya pirtûka wî ya cebirê ku em dikarin wê bînin ser ziman em dikarin wê bêjin ku ew di wê temenê de ew di awayekê de bi hizirî ku ew bi wê re dikê ku ew bigihijê fahmkirinê. Rêyên metamatikî ên weke cebirê, aritmatikê û hwd wê weke aliyna fahmkirinê wê li rex aliyên ku ew bikardihênê bin.

Dinwerî wê di awayekê de wê, weke ku em dikarin bêjina ser ziman wê, li pêşîya dema xwe de wê bihizirê. Wê, hizrên xwe yên ku ew dihênê ser ziman wê, di çerçoveyek teorizekirinê de wê, bi awayekê bi hevdu ve girêdanê wê bînin ser ziman. Wê, di wê rengê de wê, têngînen wî yên stêrzanî, fîzîk û matematikê û hwd dikarin werênina ser ziman. Pergalek hizirkirina bi matematikê a dinwerî wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring bê ku em di dewama wê de û di temenê wê de kifşbikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, dema ku ew bi têngînek gerdûnî dihizirê wê di awayekê de wê, têngîna cebirê û ankû metamatikê wê bikarbênê. Cebir wê tiştêkî din jî wê bi felsefeya dinwerî de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ew jî wê ew bê ku ew razberîya bi teorîkî û hizirî ku ew bi ast û radaya wê re ew gihiştîyê de wê, di awayekê de wê bide raxistin li berçav.

Di wê temenê de wê, mirov dikarê di dewama wê de wê bi wî re wê werênê ser ziman ku wê, dinwerî wê, di warê hizirkirinê û razberiyê de wê, weke ku em bi hizrên wî re dibînin wê, di astek teybet de bê. Wê di warê felsefeyî de wê, weke ku wê li ser asta dema xwe re bê. Di wê warê de wê, mirov dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, dinwerî wê, hizrên xwe yên stêrzanî wê, bi gelek aliyên jîyanî ve girêdide.

Di aslê xwe de wê, weke ku em dibînin wê aliyekê din jî ku wê Dinwerî wê bi wê were nasîn aliyê hizirî û ankû pirtûkên wî yên li ser

nebatan bê. Ew gelek cûreyên şînahiyan ew bi xosletên wan re dinivêsê. Wekî din ew di wê temenê de wê, li ser temenê wê yê xwezayî jî wê, di awayekê de wê, li ser wê bisekinê. Lêkolînanê alman **Bruno Silberberg** wê, dema ku ew li ser aliyên hizrên Dinwerî wê bînê ser ziman wê, hizrên dinwerî wê bi yên filosofên yewnanî ên weke Dioscorides û Theophraste re qîyas bikê û wê bînê ser ziman û wê bêjê ku “Berhemên Dînewerî ji berhemên Dioscorides û Theophraste yên yewnan ku wan jî li ser netaban nivîsaniye berfinehtir in(çav; *Salah Zaimeche; Al-Dinawari: 30th July 2001, from ‘muslim heritage’*.)”

Di wê temenê de wê, di awayekê de wê ew wê, bi wê bixwezê ku ew çerçoveya wî ya hizrî a di wê warê de wê li wê bihizirê û wê bi wê werênê ser ziman. Dinwarî wê, di warê zanîna nebatan û ankû botanîkî de wê, gavek giring wê bi zanyarî wê bi ber pêşarojê ve wê bi hizrên xwe re wê bide avêtin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, mirov dikarê wê, werênê ser ziman ku wê hizrên dinwarî ên li ser nebatan wê mirov karibê di du temen û awayan de wan bi teybetî hilde li dest û fahmbikê û werênê ser ziman. Wê aliyê pêşî wê ew tiştên ku ew kifşdikê dinivîsê û dihênê ser ziman ku wan wan yek bi yek bi serê xwe dihênê ser ziman bê. Aliyê din jî wê, di nava wê rewşa wan ya xwezayî, û bi hizirkirina li ser temenê wan û bûyîna wan a xwezayî re wê bihizirê. Ev aliyê duyem wê, di awayekê de wê, di xwe de wê, hinek hizrên ku em dikarin di çerçoveya xwezaya jîyanê de ku dinwerî jî di awayekê de wê, di çerçoveya pêvajoyên herikina jîyanê de ew di mejiyê xwe de dihizirê wê bi wan re li ser têgînên wî yên hizrî û fîzîkî bi hebûnî ku mirov dikarê bi wê bihizirê.

Hizrên dinwerî wê, di wê warê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring ên li ser nebatan wê, karibin ji me re bibina temenê lêkolînanê pirralî ên li ser têgîna botanîkî jî. Di wê çerçoveyê de wê, ew jî wê, weke aliyekê din giring bê ku mirov wê li wê bihizirê bê. Şînayî wê, dema ku em li wan bihizirin wê, di pêvajoyên wê yên peresendinê û hizirkirinê de wê, temenekê hizrî wê di mejiyê mirov de wê biafirênin.

Di aslê xwe de wê, di wê aliyê de wê, ev alî wê aliyekê din ê dinwerî wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ew jî botanîkvan û ankû biologvan ku mirov bi wê wî salixbikê û werênê ser ziman bê. Dinwerî wê, di wê çerçoveyê de wê, dema ku em bi hizrên wî re li wî dihizirê wê dîmenekê bide me. Ew xwezayê şînayîyan ew dikê mijara fahmkirin û lêkolînê. Di wê temenê de ew dikê ku ardnîgariyê wê bi ax, kevir û hemû şînayiyên li ser rûyê wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê wê bi

têgînên wî yên li ser ardnigariyê re wê, ji aliyê pêvajoyên famkirinê ên jeolojikî ve wê, karibê temenekê fahmbikê wê bi wê re wê bide çêkirin. Di dewama wê de wê bi wê re wê li ser pirtûka xwe ya li ser nebatan re wê, bi wê re li ser têgînên botanîkî û mejuya wan a pêşdikeve û bi pêvajoyên wan peresendinê re ku mirov li wê bihizirê.

Di wê temenê de wê, dema ku em ji wê aliyê ve wê li hizrên nebatî û ankû botanîkî ên dinwerin wê, di wê temenê de wê bi pêvajoyên demdirêj ên destpêka jîyanê ku ew bi şînayiyan bê û ankû awayên din ên zindiyî bê wê, bi hizrên wî re wê bale mirov wê bi xwezayî wê herê li ser wan.

Li ser wê temenê ku em balê didina hizrên wî yên stêrzanîyî û ankû astronomîkî wê, di awayekê de wê, zêdetirî wê, bi çerçoveyek giştî re wê têgînekê wê bide me. Di çerçoveya hizrên wî yên li ser xwezayê û rewşên hewayê û hwd re wê, di wê temenê de wê, çerçoveyek hizirkirinê a ku mirov wê, di wê temenê de wê bi wê bihizirê wê, ew wê biafirênê û wê werênê ser ziman. Dinwerî têgîna giştî a astronomîkî a ku ew di wê temenê de di çerçoveya wê de dihizirê wê weke ku em bi têgîna nebatî û hwd re dibînin ew di navaroka wê de wê aliyekê biolojikî û hwd jî wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di wê temenê de ew dema ku wê, çerçoveya hebûna astronomîkî dihizirê wê, li ser temenekê fîzîkî re wê bihizirê. Di wê temen û çerçoveya fîzîkî de jî wê, rewşên jîyanî ên weke objeyî ku ew zindî û nezindî hena wê li wan bihizirê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê bihizirê.

Dinwerî wê, hizrên xwe yên ku ew dihênê ser ziman ku ew bi astronomiyê bin û ankû têgînek din bin wê, di çerçoveya wê gelemperiya ku ew di wê de wan dihênê ser ziman re wê, werênê ser ziman. Minaq ew rewşên weke yên xwezayê û ankû şînayiyên ku ew dibin ji wê dûr nahizirê. Di dewama wê de wê, weke aliyekê din e giring wê, di dewama wê de wê ew wê, bi hevdû ve girêdayî wê werênê ser ziman. Di pirtûka xwe ya di derbarê hewayê de wê, bahsa rewşên hewayê ku ew çawa bi wê jîyan dibê wê li ser wê bisekinê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, ew rewşên astronomîkî ku ew li wê dihizirê ew di awayekê de wê beşdikê di mejiyê xwe de û ew bi wê re dihênê ser ziman.

Minaq rewşên weke yên fezeyê bi kosmolojikî û fîzîkîya wê re wê, di awayekê de wê li wê bihizirê. Di dewama wê de wê bi wê re wê, li ser fezeyê pêvajoyên wê pêşveçûnê, mirov çawa dikarê wê fahmbikê, feze sermed a û ankû ne sermed e, tevgerên di wê de û hwd wê, li wê bihizirê.

Aliyê din ku ew dihizirê wê li ser temenê hewayê û ankû birehe, xwezayê û hwd re wê li wê bihizirê.

Dinwerî wê di awayekê rewşî de ku wê hebê wê hemû tiştî wê bixwezê ku ew wê weke wê kifşbikê. Minaq rewşên xwezayî ku wê kîjan bo çandiniyê wê bi demsalî wê baş bê û wê di kêjan demsalê de wê çî were û şîn bibê wê, hewlbide ku wê kifşbikê. Wekî din wê, reng û awayên ax, ard, herêm, kevir û hwd wê, li gorî rewşên wan ên hewayî û germ û sermehûyîna wan wê kifşbikê. Wekî din wê, ew wê dema ku wan dikê fahmbikê wê, di nava pêvajoya wê ya jîyankirinê de wê bixwezê ku ew wê fahmbikê. Minaq wê, şîniyek ku ew şîndibê, di kîjan pêvajoyan de derbas dibê, ji dema bûyîn û heta mirina wê çawa demna wê bi xwe re wê, derbas bikê wê bixwezê ku ew wê, fahmbikê.

Di dewama wê de wê, rewşên şîniyan, dar, genim, çol, çolemerg, çîya, berçiya û hwd wê, hemû rewşên hebûna xwezayî ku ew dikarê xwe bigihênê ew dixwezê ku ew wê fahmbikê û wê salixbikê. Di wê temenê de dar û daristan, rewşa mêşên hingiv, û cûreyên şîniyan ew dixwezê ku wan fahmbikê. Di wê temenê de wê, pirtûka wî ya li ser benetan wê, li dora 7 cildan bê. Wekî din wê rewşên astronomikî, ên xwezayê yên morfolojikî û heta rewşên meteorolojikî û hwd wê, di awayekê de wê bixwezê ku ew wan fahmbikê wan bînen ser ziman. Li gorî zanyariya roja me jî wê, rewşek zanistî a morfolojikî wê, bi xwe re wê werênê li holê.

Di wê temenê de wê pirtûkên Dinwerî ên di wê warê de wê, weke pirtûkên wî yên ku wê, di roja me de jî wê di nava zanyariyên botanikê de wê, di fahmkirina terminolojiya botanikî de jî wê, werê li berçavgirtin.

Di awayekê din de jî wê ji aliyê fahmkirina xosletên fizyolojikî ku wê çawa wê salixbikê û fahmbikê wê di awayekê de wê, ew jî wê weke aliyekê din bê ku wê li ser wê bisekinê bê.

Di demên ku wê dinwerî wan binivîsênê û wê werênê ser ziman de wê, nebet wê, bo dermankirinê û hwd jî wê werina bikarhanîn. Zêdetirî wê, fêrbûna ji wan çêkirina dermanan wê were pêşxistin. Wekî din wê xosletên wan bi şînayî wê werina zanîn. Di wê temenê de wê, li ser şînayîyan û fêrbûna xosletên wan wê di aslê xwe de wê, weke aliyekê giring ku wê, zêdeyî wê di demên kevnera û di demên piştre ên dinwerî de jî ku wê li pêş bê.

Di demên hemdem de wê, li ser zanîna xosletên şîniyan re wê, bi awayekê tevkirina bioaktivi ku wê werina pêşxistin wê bi wê ji wan wê derman wê bo rewşên nexweşîyan wê werina çêkirin.

Di wê rewşê de wê zanîna di derbarê şînîyan de wê, weke aliyekê giring ê zanînê wê bi demê re wê biafirênê. Ji xwe wê li herêmê wê, wê di nava kurdan û bi giştî li herêmê de wê, zanîna xwezayî a bi xosletên şînayîyan ku wê çî ji bo çî wê were bikarhanîn wê, hebê û pêşkeve.

Di wê temenê de wê, dema ku mirov li zanîna nebetî û ankû şênayîyî binerê wê dibînê ku wê, bizanibin ku wê şînayî baş bê û çî şînayî wê, ne baş bê. Wekî din wê weke aliyekî din ku mirov wê dibînê ku wê ne tenê di kîjan demsalê de wê çî şînayî wê bibê wê zanibin. Di dewama wê de wê, bi demê re ku wê hinek şînayî yî ên nû wê dest bi şînayîya wê bibê û hinek şînayî wê êdî wê weke ku wê di nava xalkê de wê bê ser ziman wê 'êdî wê şîn newin.' Ev jî wê, bi rewşên hewayê û gûharînên bi wê re ku wê bibin ve wê girêdayî bê. Dinwerî wê li wê rewşê jî wê weke ku em ji zanyariyên wê yên botanî ku wî hanîna ser ziman wê serwaxt bê. Nasîna xosletên nebetan wê, di wê temenê de wê li herêmê wê di aslê xwe de wê, weke teybetmendiyek giring a bi zanîna wan ya demê re ku wê pêşkeve jî bê. Di wê temenê de wê, gelek kesên ku wê, tenê wê, ew wê xwe bidina wê fahmkirina wê zanîna nebetan û wê ji wê re wê, dermanan wê ji mirovan re wê çêbikin. Di wê temenê de wê ew wê, di wê rengê de wê, ew wê derkevina li pêş.

Dinwerî wê dema ku wê ew wê nivîsandina wê bikê wê, ne tenê ew wê rewşê wê, dihênê ser ziman. Wekî din wê weke çerçoveyek zanyarî wê, di nava sazûmanak hizirkirinê de wê, êdî wê dikê ku ew wê bi temen bikê. Di wê çerçoveyê de ew li xosletên xwezayê dihizirê. Têgîhiştina xwezayî a dinwerî wê, di wê warê de wê, weke ku em dibînin wê, ji temen ve wê, bi zanîna şînayî, û hewldana xwe gihandina zanîna her cûreyê nebetî û hwd re wê, weke aliyekê wê yê giring wê were ser ziman.

Di wê temenê de wê, mirov dikarê di dewama wê de wê weke aliyekê din jî wê werênê ser ziman ku wê, dinwerî wê, çendî ku wê zanyariya şînayîyê wê bi temen bikê wê, di dewama wê de wê, temenê gavavêtinên ji wê ên bi ber pêşxistinên weke bi bioaktivî û hwd ku wê bi tevlibûnên li nava hevdu û hwd re wê bê kirin re wê biavêjê. Di wê temenê de wê, weke destpêkek giring jî bê di rewşa pêşketina sazûmana tendûrûstiya hemdem ku wê hin bi hin wê bi demê re wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê, dema ku em hizrên dinwerî di wê warê de werênina ser ziman em dikarin wî weke destpêkek giring jî di rewşên tendûrûstiya hemdem de jî wê werênina ser ziman. Piştî wî re wê, hizrên wî yên li ser dîrokê, mantiqê, matematikê, nebet û stêrzaniyê ku wê werênê ser ziman wê ji zaneyên

piştî wî re w ji gelek aliyan ve wê bina weke refarans jî. Di wê temenê de wê, bandûra dinwerî wê, di awayekê de wê, li demên piştî wî jî wê hebê.

Dinwerî wê, dema ku em li rengê hizirkirina wî dihizirê em wê dibînin ku ew şêwayekê metodolojikî bikardihênê. Ji wê awayê ve ew dema ku ew li ser zanînekê dihizirê em wê dibînin ku ew bi şêwayê nêz dibê û ew di awayekê de ew di wê de dikê ku ew kûrbibê. Ew bi wê tiştê ne di wê armancê de ya ku ew bi wê tiştê piştrast bikê ya. Ew wê, tiştê weke xwe û bixwe dihênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê din ku wê giringiya zanîna dinwerî wê zêdetirî wê mazintir wê bikê bê.

Di warê dîrokê de wê, dinwerî wê, dîroka demên berî xwe û ya dema xwe wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman. Wê wê temenê de wê, dîroka civake kurd ku ew bixwe jî ji wê ya wê, binivîsênê. Wê, di wê temenê de ew ji kû dihên û ew xwediyê çî kokê na ew dikê ku ew wê werênê ser ziman û dihênê ser ziman.

Dirokzanîya dinwerî wê, di awayekê de wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê wî yê din bê ku wê heya wî di awayekê de wê bikişênê ser xwe bê. Di wê temenê de ew wê, dixwezê ku ew wê, werênê ser ziman.

Di warê mijarên ku wê dînwerî wê bi wan bihizirê ew li gorî tiştêkî dihizirê. Dînwerî ew li dema xwe dînerê û kêmesî û pêwîstîniyên wê yên bi zanîne û aliyên pêşketinê ew dibîne. Di wê temenê de ew wê, weke aliyekê refarans ji xwe re digirê û ew di wê temenê de dikê ku ew bi wê bihizirê. Di wê temenê de wê, dema ku wê, dinwerî wê mijarên weke yên 'mantiqê, matematikê, û hwd wê bi gelek aliyên wan ên weke cebirê, aritmatikê û hwd re wê werênê ser ziman wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê ev şêwayê hizirkirinê wê di mejiyê wî de wê hebê. Ew dema ku ew dihizirê ew bi xosletê ku ew dixwezê ku ew kûrbibê û bi wê fahmbikê û wê werênê ser ziman re dihizirê. Di wê temenê de ew wê, dikê ku wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Dinwerî wê di dema wî de jî wê gelek zanyarên wek Ziryab jî wê hebin ku ew jî ji aliyê xwe ve wê weke zaneyna mazin bin. Wê xwediyê zanîneka kûr ku ew dihênin li ser ziman bê. Lê ew di awayekê de wê, dixwezê ku wê ew bikê ku ew di awayekê de ew pêşî zanîna dema xwe ew biqasî ku ew dizanê ew wê, di awayekê hevgerî (sentezî) de wê werênê ser ziman. Li ser wê re ew êdî dixwezê ku ew zanîna ku wî hanîya ser ziman bi kûrbûna di wê de re ew lê zêdebikê.

Di wê temenê de wê, dinwerî wê, weke zaneyekê giring ê dema xwe bê. Ew di derbarê dema xwe û demên berî xwe de wê xwediyê zanîne bê. Di wê temenê de ew heya wî ji zanîna demên berî wî heya. Bo Dinwerî

wê zanîn û fahmkirin û kûrbûna di wê de wê, giring bê. Di wê temenê de ew giringiyek mazin di aslê xwe de bi zanînê dipîvê. Ew di wê têgihîştinê de ya ku mrov wê, çawa wê bi zanînê wê karibê xwe bigihênê li rastiye. Awayên nivîsandina wî di wê rengê de bin ku ew bi wê dixwezê ku ew hertiştê bi zanînê werênê ser ziman. Ev jî wê, di awayekê din de wê, nîşanaka wê bê ku ew di wê bawerîye de ku wê zanîn wê, rêya gihiştina rastiye bê bo wî. Ew giringiyê dide zanînê û qadr û qiymet bi wê dipîvê. Dema wî û demên piştî wî jî wê weke demna ku wê, di wê warê de wê, bi zanînê wê li wan û di wan de wê bê hizirkirin bê. Çendî ku wê demên serdemên navîn wê, zêdeyî wê aliyê ol û baweriyê wê derkeve li pêş û wê reng û awa û dîmenekê wê bidina dîyarkirin jî lê ew weke di wê farqê de ya ku wê zanîn wê derkeve li pêş. Dema serdemên navîn wê demek hizirkirina bi sazûmanî bê. Wê ber vê yekê wê, ne tenê wê bi temenekê xwezayî wê were hizirkirin. Wê temenekê ontolojîkî û hwd de jî wê bihizirê. Di dewama wê de wê, têgînên kûrbûnê û hwd wê bi wê re wê, derkevina li pêş. Wateya gotinên weke yên kûrbûnê ku wê bi wan wê bên ser ziman wê zêdetirî wê bi giringî wê derkevina li pêş.

Di aslê xwe de wê aliyekê din ê van gotinên weke yên kûrbûnê wê hebê. Ku ew li ser olê re were ser ziman û ankû di awayekê din de were ser ziman wê ew wateya wê, di serî de wê, bi hizirkirina di çerçoveya wê sazûmanîya hizirki û hiyararşîya bi fenomenî û hwd re wê, xwe bide dîyarkirin.

Dema ku em bahsa zanîna dinwerî bikin wê weke aliyekê din jî wê têgîna peresendinê ku wê bi hizirên wî re wê derkeve li pêş mirov wê dibînê. Ew dema ku ew şînayî û nebetan li wan dihizirê ew li pêvajoyên wên pêşketin û gûharînê jî dihizirê. Ew wê jî dibînê dibê ku wê bi demê re wê, di wan de wê gûharîn wê bibê. Vegûheriyên bi şînayî û ankû nebetan re ku ew li wê dihizirê wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê din bê ku ew li wê dihizirê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku ew di wê temenê de wê, bizanînî û li ser temenê wê yê şenber weke ku em dibînin wê xwediyê temen û zanînek peresendinê jî bê bi hizirên xwe re.

Wê dema ku mirov li rengên hanîna wê ya li ser ziman wê dinerê wê, di wê temenê de wê, ew wê bi wê re wê, werênê ser ziman. Di awayê hizirkiirna wî ya xwezayî de wê, di wê temenê de wê, di destpêkê de wê bi wê re mirov kifşdikê.

Wekî din wê, dînerî wê, dema ku ew dihizirê, wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke ku em dibînin wê, xwediyê çerçoveyek

hizirkirinê a ku ew bi wê re tiştê bi koka wê re ew li wê dihizirê û wê, bi wê re ku ew fahmbikê bê. Di wê çerçoveyê de ji destpêka wê û heta pêvajoyên wê yên piştre jî wê çawa wê hebê û wê bûbê ew li wê dinerê û bi wê dihizirê. Di wê temenê de wê, di mijara nebetan de wê ew wê bi wê re wê bihizirê. Wekî din wê, di mijara têgînên xwe yên astronomikî de ku em li wan dihizirin wê bi wî re dibînin.

Lê em li vir li ser hizirkirinên Dinwerî ên di pirtûka wî ya astronomiyê û ya pirtûka 'cebirê' em empatiyekê bi wan bi hevdû re biikin û em di wê temnê de xwe bigihênina awayekê hizirkirinê ê ku wê çawa wê, bi têgînek cebirî û hiziririna wê di wê de wê çawa wê kûrbûn wê bibê ku ew li wê dihizirê em tefkirbikin. Di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê ev wê weke aliyekê giring wê xwe bi wî re wê, di awayekê de wê weke ku wê bide nîşandin.

Biqqasî jî nîşeyên wî yên ku ew di wan waran de ghiştina roja me ku mirov li wan dinerê wê, mirov jî wan fahmdikê ku ew di wê temenê de dikê ku ew bi çerçoveyek mantiqî a aqilmeşandinê ew xwe bigihênê temenekê fahmkirinê. Hizirkirinên dinwerî ên ku ew bi nîşeyî ghiştina roja me ku mirov li xwandina dinerê wê mirov jî wan fahmdikê ku wê dinerî wê, xwediyê pergêl rojê ku ew bi wê dihizirê dikê ku ew di wê de kûr dibê bê. Lê gelek aliyên weke yên hûrgil ên di wê çerçoveyê de ku mirov bi wan bihizirê wê, hinek jî wan wê bi hizirên wî yên mana roja me wê werina fahmkirin û hinek jî wan wê tenê wele intiba ku em dikarin jî hizirên wî yên ku ew mana roja me ku em xwe li ser wan re bigihênina wan bin.

Wekî din em wê jî di dewama wê de wê werênina ser ziman ku wê, hizirên Dinwerî ên di derbarê fîzîk û fahmkirina wê de wê, di wê rengê de wê, di rengê ku ew li cem xwe bi nivîskî qayddikê em jî wan fahmdikin ku ew ew bi pêvajoyek vegûhar a demê re wê, dibînin û wê, dihênê ser ziman. Wê, di mejiyê xwe de wê, xwediyê têgînek fahmkar a fîzîkî bê. Di wê temenê de weke ku wê werina gotin dinwerî wê gelek denkleman ku wî li ser matematika cebirî re bi şêwayekê li ser rewşên gerdûnî û ankû fezeyê hanîna ser ziman wê hebin. Lê di derbarê wan de wê, gelek jî wan wê ne ghiştina li roja me. Wê tenê wê bi gotinî wê jî dev li dev wê werina ser ziman.

Lê em wê jî wê, di awayekê din de wê bi wê re wê werênina ser ziman ku dinwerî wê, di wê warê de wê, pêvajoya fahmkirina astronomikî wî, di ast pîvanek ku ew bi aqilê matematikî û ankû cebirî û mantiqî ku ew fahmbikê wî hizirkirîya. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê hem

dîmenek wê bi hizrên wî re wê di mejiyê mirov de wê bibê û hem jî wê di wê temenê de wê, gelek tiştên ku wê werina ser ziman bi devkî wê hebin. Wekî din ji hizrên ku ew bi navê wî ku wê heta roja me wê bimênin jî ku em li wan dînerin em ji wan digihijina wê qanaat û qinyatê.

Hizirkirinên Dinwerî ên di warê matematik, cebirî û mantiqê de wê, di awayekê de wê, weke ku em dibînin wê di awayekê pergali de wê, bibin. Ew di temenekê de weke ku em dibînin di wan mijaran de wî zimanê xwe afirandiya. Di dewama wê de wê, hizrên wî di wê temenê de wê, di awayekê felsefeyî de wê werina ser ziman.

Wekî din ew demên berî xwe ên kevnera jî di berçav de wan derbas dikê. Wan dixwênê. Dixwezê ku ji wan bigihijê hizirna nû di dema xwe de. Di wê temenê de ew wê, dikê jî. Di wê rengê de wê, dinwerî wê, di dema xwe de wê, weke zanyarekê ku ew bi gel dihizirê wê, ew wê, were dîtin.

Giringîya dinwerî wê li vir ku em wê hinekî di çerçoveya hizrên wî û bi dema wî re li ser wê bisekin in wê çi bê? Di aslê xwe de wê, giringîya wî pîr zêde wê mazin wê hebê. Dinwerî wê, dema kevnera ku wê were berdawîyê û demek nû wê destpêkê de wê, ew wê were. Di wê temenê de wê, di dema nû de wê, awayê hizirkirinê zanîn û hwd wê, çawa wê bibê ew kêma zêde wê dibînin û ew li gorî xwe dixwezê ku ew di wê temenê de temenekê hizirkirinê ew bi sazûmanbikê û bîna ser ziman. Wê dikê jî. Di wê temenê de wê dema ku em li hizrên dinwerî û awayê wî yê hizirkirinê û mijarên ku wî hildana li dest û di çerçoveyek hizrî de wî, ew bi pirtûkkirina û bi sazûmanakê çerçoveya wan ya hizrî afirandiya wê ji wê were fahmkirin ku ew dixwezê ku ew temenekê hizirkî ê hemdem bi wê biafirênê.

Çendî ku wê li ser hizrên wî yê li ser zanyarîya botanîkê re wê ew weke 'bavê botanîkê' jî wê were ser ziman jî lê bi wê re wê ji aliyê astronomî, botanîk, matematik, metalurjî, ardnîgarî, dîrok, civak, mantiq, cebirî û hwd wê hinek ji wan mijarên ku wî bi sazûmanî hildana li dest û wî li ser wan re hizrên xwe hanîna li ser ziman bê. Di wê temenê de wê, weke zanyarekê dema xwe a giring wê, di wê temenê de wê, dinwerî wê were dîtin. Li gorî Mehrad R. Izady wê, weke 'mejiyek mazin ê dema hatina islamê' ku ew bi rêxistin û bi temen dikê' wê were ser ziman. Di wê temenê de wê ji wî bahsbikê. Li gorî wî Dinwerî wê temenekê giring wê bo hizirkirinê di warê beşên zanyarî de wê bo zaneyên herêmê ên ku wê piştî wî werin wê biavêjê. Wekî din wê di awayekê de jî wê, di warê zanyarî de wê, di awayekê de wê pîralî bê. Ew di çerçoveyekê de wê,

cihane ku ew di wê de dijî ew dixwezê ku wê ji hemû aliyan ve wê bi awayekê rastin wê werênê ser ziman.

Wekî din Dinwerî wê dema ku mirov li hizrên wî binerê wê, di awayekê de wê, mirov dikarê werênê ser ziman ku ew di zanîna xwe de objektiv a. Wê, di wê temenê de wê, dîmenekê xort wê bide mirov. Di zanîna xwe de wê, zêde li pêş û kûr bê. Ew dixwezê ku ew di awayekê de ew hertimî kûr bibê. Her ku ew kûr dibê jî ew di awayekê de dinivêsê û dihênê ser ziman. Di warê pêşxistina matematikê, mantiqê û zanînên weke wan de wê, destpêkek hemdem a giring bê. Di wê temenê de wê, ji van aliyan ve wê karibê di bin dîmenekl hemdemîya demê de jî ew werê hanîn li ser ziman.

Li ser astronomiyê weke ku em dibînin û weke ku me hinekî li jor hanî ser ziman wê pirr zêde de wê kûr bibê. Li ser rewşên rojê wê, pirr zêde wê bisekinê. Di pirtûka xwe ya bi navê “Girtinên ji rojê” wê, di wê de wê, werênê ser ziman. Wekî din di wê temenê de ku em çerçoveya hizirkirina wî ya di wê temenê de wê xêzbikin bi navên pirtûkên wî re wê ew çerçova wê bi aqilekê hemdem wê bi xwezayî wê biafirê. Hinek ji wan pirtûkên wî yên ku wî nivîsandina ên weke “girtina ji rojê”, “pirtûka nebatan”, “pirtûka cebirê”, “têketina reddiya astronomiya Reşat el isfahanî”, “Pirtûka hasibandina aritmatikê”, “pirtûka li ser aritmatika hindistanê”, “pirtûka hasibandina jevkirin û levkirinê a aritmatikê”, “pirtûka astronomiyê”, “Pirtûka meteorolojiyê”, “pirtûka mantiqê” û hwd wê, hinek ji wan pirtûkên wî yên ku wî di wê temenê de wî hanîna ser ziman bin. Tenê ku mirov li navê pirtûkên wî jî binerê wê, di wê temenê de wê, di temenekê hemdem de wê dîmenekê hizirkirinê wê bi xwe re wê, werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, hizirkirinên di wê çerçoveyê de ku mirov bi dinwerî re dibînin wê, bi matematikê, astronomiyê û hwd re wê, di awayekê de wê, di zikhevdû de wê bikê wê were dîtin. Di wê rengê de wê, hizirkirinên wî yên weke li ser rewşên rojê, hizirkirinên li ser aritmatikê bi matematikê û di wê temenê de kifşkirinên wî yên weke bi ji hevdû derxistinê û li hevdû zêdekirinê û hwd re wê, awayekê hizirkirinê wê, werênê ser ziman. Matematika dînerî di wê warê de weke aliyekê giring ku ew hê li bendî kifşkirina xwe ya em wê dibînin.

Xabatên dinwerî wê piştî wî ku wê werin wê ji gelek zanyarên demê ku wê bi heman rengê wê, mijarên matematik, astronomi, fîzîk, mantiqê û hwd wê li ser wan bisekin wê ji wan re wê bê peyxam. Ji zaneyên demê ên weke Bîrûnî û heta xwarizmî wê ji wan re wê bê peyxam. Di wê temenê de wê ew jî wê, di wê rengê de wê, di awayekê de wê, temenê

astronomiyê ê ku wê temenê wê di wê temenê de wê di wê demê de wê bi kesên weke dinwerî û ziriyab re wê were avêtin ew jî wê li ser wê re wê hizrên xwe yên astronomikî û matematikî û heta gelek zanînen din weke mantiqê, metafizikê û hwd re wê hizrên xwe wê werênina ser ziman.

Lêbelê wê aliyekê din wê were dîtin ji rengê pirtûka Dinwerî ên weke “têketina reddiya astronomiya Reşat el isfahanî” û hwd de wê, were dîtin ku wê, li ser hizrên hevdû ên astronomikî jî wê hizrên xwe wê, di wê demê de wê werênina ser ziman. Yanî wê, di awayekê de wê hizrên hevdû jî wê li ser rast dîtin û rast nedîtinê re wê, di wê temenê de wê ji aliyê xwe ve wê, di berçav de wê, derbas bikin.

Dinwerî wê aliyekê wî dîn ê giring wê hebê. Çendî ku wê di demên hemdem de wê, weke bavê botanikê wê were dîtin di zane min de weke bavê wê jî mirov dikarê wî bi navbikê. Ew jî wê, ji aliyê matematika hasibandinê û aritmatika çarpkirin, levzêdekirin û ji hevkêmkirinê bê. Di warê hasibandinên bi matematikî ên di wan waran de wê, li pêş bê û wê xwediyê kûrehiyek bi zanîna bê. Li ser wê re wê, weke têngnek astbilind wê, têngînên cebirê û yên weke bi hasibandinên ardnîgariyê ên trigonometrikê û hwd jî wê, werênê ser ziman. Dinwerî van aliyên weke yên matematika astbilind ku ew di awayekê de weke ku ew dibîna wê bi wan re wê li astronomiyê û hwd wê bihizirê. Di wê warê de wê, xwediyê têngnek kûr bê. Cebira dinwerî wê dema ku mirov wê li wê dinerê ew bi wê re wê were dîtin ku wê, ne tenê wê xwediyê kûrehiyek bi fenomenî a bi wê re bê. Wê ji wê zêdetirî wê bi temenekê mantiqî wê bihizirê. Di dewama wê de wê, ew wê, çerçoveyek argûmanî û fonksiyonî wê, bi têngîna mantiq-cebirê re wê bi wê re wê bihizirê û wê bi wê re ew wê werênê ser ziman. Di wê rengê de wê, mantiqê dinwerî wê, di aslê xwe de wê, xwediyê hinek teybetiyên xwe yên xas ku mirov bi wê bihizirê bê. Ew dervî felsefeyê li wê nahizirê. Wekî din ew bi wê re wê bi temenekê cebirî wê bi wê re wê li rewşên razber ên fîzîkî bi çerçoveya gerdûnî de wê ew wê li wê bihizirê. Bi wê êdî ew dixwezê ku ew di fezeyê de kifşkirinan bikê. Di wê temenê de wê, têngîna dinwerî a fîzîkî û her wusa bi wê re li ser têngîna wî ya mantiq-cebirê re ku wê bi fenomen û ankû îdeyên ku ew bi wê pêşdixê re ku wê werênê ser ziman wê çerçoveyek hizirkirinê wê bide **dîyarkirin**.

Di wê temenê de ew dixwezê ku ew temenekê giring ê fahmkirinê biafirênê û ew di wê warê de jî wê pirtûkan wê binivîsênê. Di wê warê de hizrên Dinwerî ên li ser matematika hasibandinê wê, di awayekê de wê, weke aliyekê din ê giring wê xwe bi wê re wê, bide dîyarkirin. Em wê

dibînin ku wê, cebirî wê weke têgîneka matematikî ku wê were pêşxistin wê, weke têgînek matematikî a astbilind wê were dîtin û wê bê hildan li dest. Di wê temenê de wê, weke ku wê were ser ziman wê mijarên gerdûnî, fezeyî û hwd ên mazin wê bi wê werina ser ziman. Di wê temenê de wê, cebirê wê, weke temenekê fahmkirinê ê bi wê bibînin û wê werênina ser ziman.

Dinwerî wê mijarên weke tevgerên fezeyî, û rojê û hwd wê, di awayekê de ku wê di nava astronomiya demên kevnera de jî wê weke mijareka zêde giring ku wê li ser wê were sekin in ew wê li ser wê jî wê bê sekin in. Di wê demê de wê, hinek hizrên ku wê, di warê weke gerîna dûnyayê wê, were ser ziman. Minaq zaneyên weke Rêzî wê li dijî wê gerîna gerwerkî a dûnya û rojê li dora hev wê derkeve. Wê ew wê, weke rewşek ne bi derfet wê bibînê. Di wê temenê de lê wê hizrên tevgerînê wê, hin bi hin wê li ser têgînên vegûharîyê re wê bikevina nava hizirkirinên mirov ên demê de. Lê têgîna matematikê wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring ê fahmkirinê wê, xwe di wê demê de wê bide diyarkirin.

Di wê demê de wê, were dîtin ku wê bi Dinwerî de wê, zanîna matematikê, astronomi û ya nebetan û ankû şînayîyan wê derkeve li pêş. Bîrûnî wê li ser şopa wî herê û wê minaq wê, pirtûka xwe ya dinivêsi a bi navê “**Kitab al-saydala** fi al-tibb” wê bi kurdî û hinek zimanê din ê herêmê wê li ser navê nebetan re wê bi dana berhevdû re wê, di wê de wê werênê ser **ziman**.

Ev wê, di warê têgîna botanîkê de wê weke pêvajoyek pêşketinê ku wê li dûv hevdû û ankû wê ji hevdû wê bi fahmkirinê wê pêşketinaê wê bê domandin bê. Wekî din wê heman tişt wê, bi matematikê re jî bê. Dinwerî wê, di warê matematikê de wê, bi cebirî û aritmatikî wê biqasî ku wê, were ser ziman mirov wê fahmbikê ku wê çerçoveyek hizirkirinê a bi sazûmanî wê biafirênê. Wî, di wê rengê de wê, heta ku wê, wê bê gotin ku “wî, xwestîya ku ew teoriyên Auklid di awayekê de ew rastîya wan fahmbikê” wê bê ser ziman. Di wê rengê de ku em wê, herêbikin wê demê em divê ku wê bînina ser ziman ku wî teoriyên aukid jî di awayekê de wî hildan li ceribandîne û yan jî wê ew di awayekê de li gorî xwe kêma zêde fahmkirina û hanîna ser ziman.

Lê ku em ji aliyê din ve li ser matematika dinwerî binerin em li gorî hinek agahiyên ku wê bi navê wî di nava xalkê de li bakûrê kurdistanê li herêma botanê ku wê bidevkî wê werina ser ziman wê, di wê temenê de bin ku “dinwerî di warê matematikê de ‘wekhevî hanî ser ziman.’ Ev têgîna wekhevîyê ku ew bi navê wî re dihê ser ziman wê di temenekê

trigonometrikî de wê karibê were ser ziman. Di wê temenê de wê hinek agahiyên ku wê di wê temenê de wê bi navê wî werina ser ziman wê di rengê $(a \pm b)$ de bin ku em werênina ser ziman.

Di awayekê din de wê hizrên ku wê li ser têngîna cebirî re ku wê bi heman rengê wê bi navê wî re wê werina ser ziman wê di wê temenê de bin ku wê, di asta çarem de wê çareserkirina denkleman wê werênê li holê. Di awayekê de wê çawa kronikên wan wê li hev werin wê di cebirê de wê li ser wan wê bisekinê. Di awayekê de wê, rêjeyên trigonometrikî wê, salixkirina wan wê di awayekê de wê, bikê. Ji xwe ku mirov li hizrên wî yên pirtûka hasibandina bi çarçekin, levkirin û ji hevkinên ku mirov binerê wê ev hizir wê, di awayekê hesanî de wê di mejiyê mirov de wê çêbibê(çav: **history** of humanity; volume IV; from the seventh to the sixteenth century; 1994, p 900-913).

Li herêmê wê piştî wî re wê, ji zaneyên herêmê ên weke merwazî û heta bûjcanî wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, matematik wê li herêmê wê bi teybetî wê, di astek bilind de wê, were kirin û wê, were ser ziman. ev herdû zaneyên ku me navê wan hanî ser ziman jî wê Merwazî ku wê ji herêma xorasanê bê û li dora destpêka sedsale 8' min de wê bijî wê, di warê trinogometriyê de wê, li ser salixkirinên wekheviyê wê serî biwastênê û wê, di wê warê de wê, hizrê xwe bi matematikê re wê bêne ser ziman. Di wê warê de çavdêrîyên wî yên li ser dora rojê, dûnyê, heyvê û hwd wê, weke hin zankirinê (taxminkirinên) wî werina ser ziman. Wê bi astronomikî wê bixwezê ku ew di wan waran de hinek salixkirinan bi matematikî bikê û wan dikê jî. Di wê warê de wê li ser xabatên **Marwazî** Y. Tzvi Langermann wê, di xabate xwe ya bi navê "The Book of Bodies and Distances of Habash al-Hasib(1985)" de wê, li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê weke ku em dibînin wê, di warê matematikê û kifşkirina şêwayên wê yên bi wê fahmkirinê û di wan de kûrbûnê wê di awayekê de wê bi zêdeyî wê weke aliyekê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke dinwerî wê piştî wî re wê, di wê rengê de wê xabatên matematikê wê zêdeyî derkevina li pêş. Di wê demê de wê matematik wê bi awayên wê yên weke yên bi mantiqî, cebirî, trigonometrikî, geometrikî û hwd wê, di gelek awayên din de jî wê bi wan hizirkirin wê bibê û wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring wê, ev jî wê bi wê re wê, derkeve li pêş ku wê, matematik û astronomi wê, di wê zikhevdû de wê, di awayekê

de wê, pîrr zêde wê, bi xabatên ku wê di wê temenê de wê li ser wan wê bi hevdû re wê werina kirin wê derkevê li pêş. Weke xabatên merwazî wê, têkiliyek trinogometrikî û atronomikî wê bi hevdû re wê dênê û wê, bihizirê. Di wê temenê de wê bi matematikî wê, kifşkirin û hizirkirinên astronomikî wê, li herêmê wê, bide pêşxistin(history of **humanity**; volume IV; from the seventh to the sixteenth century; 1994, p 915-930).

Di aslê xwe de wê, mirov dibînê ku wê, ji xabatên dinwerî wê, xwarizmî wê, di awayekê de wê, li ser aliyên ku wî hanînîna ser ziman wê weke ku wê sûdek mazin wê wergirê. Di wê temenê de wê, di dewama wê de wê, Bûjcanî wê ji herdûyan wê ew wê sûdê wergirê û wê, di warê hizirkirina bi matematikî de wê, çendî ku wê hinekî din wê pêşdetir wê bibê wê, di awayekê de jî wê, ew jî wê bi wê re wê, çerçoveyek xwe ya bi wê a hizirkirinê wê pêşbixê. Hizrên bûjcanî ên li ser trigonometriyê wê, di awayekê de wê, giring bin ku mirov di wê temenê de bi çavkanîya wan re hilde li dest û wan werênê ser ziman. Wê hingê wê di awayekê rast û paktir de wê, werina fahmkirin û wê, çerçoveya fahmkirinê wê, di wê temenê de wê, baştirin wê werê dîtin. Weke bûjcanî wê Bîrûnî wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, mijare matematik û astronomiyê û hinekî jî tendûrûstê wê ji xwe re wê bikê mijar û wê li ser wê bisekinê(history of humanity; **volume IV**; from the seventh to the sixteenth century; 1994, p 913-930).

Wekî din bûjcanî wê tişteki din jî wê bê bikê. Wê di **trigonometriya Battanî** ku ew wê weke filosofekê ji herêma kurdistanê a Rehaya roja me jî bê wê, li ser wan bisekinê û wê, di awayekê de wê, da vegotin. Astronomiya battanî wê, bi têtîna ku wî dema rojê weke 365 roj, 5 seat, 46 kêlîk (daqêqa) û 27 sanîya ku wê hasibandîya wê bi navê wî were ser ziman. Xabatên batttanî ku wê, bi navê 'zij' wê werê ser ziman wê, dihê gotin ku wê xabatên wî li ser johannes kepler û Tycho Brahe bandûra wî hebê. Ji aliyê xabatên wî ve ku mirov li ser bisekinê wê mirov dikarê bêjê ku wê, bandûra wî li pêşketina astronomi û ankû trigonometriya demê û piştê wê hebê. Wekî din wê bê gotin ku kopernicos jî wê bandûra battanî û hizrên wî yên li ser heyvê, dînya û rojê û bi teybetî pergale rojê ku ew dihênê ser ziman wê li ser wê hebê. Li gorî ku wê bê gotin wî xabatên Batlamyus jî wê, bi sereka bikê û wê bigihênê li sazûmanak fahmkirinê. Wekî din wê rewşa ahenge gerîna li dora xwe a rojê û navbera wê ya bi wê re jî wê ew wê dihê ku ew **kifşdikê**.

Battanî wê, di aslê xwe de wê weke ku mirov dibînê wê ji aliyê trigonometriyê ve wê, gavna temenî wê bivêjê. Dihê gotin ku wî ji aliyê

têgînên trigonometriyê ve bi kifşkirinên weke têtgînên 'sinus'ê û 'tan'ê re wê, temenê wê biavêjê. Li gorî rûpela "britannica" a 'trigonometry' ku wê werênê ser ziman. Battanî ew asoya dûrahiya rojê kifşbikê wî rêgeze pêşxist. Wî li ser demê re wê bi têtgînekê hasiband. Li gorî heman rûpelê 'britannica' wê, li ser rêjeya ji 1'ê heta 90 wê li her rêjeyê wê 'tebloyek sehê' wê were avakirin. Li gorî rêgeza Battanî wê, ku wî hanî ser ziman û bi saya wê, rêgeze 'funktoryona nîv kor'ê a hindî jî wê bi rêgeze trigonometriyê a 'sînusê' wê were **nasîn**. Formula Battani ku mirov wê bi kortasî wê weke ku wê **brîtannîca** wê werênê ser ziman wê di wê rengê de wê, dikarê bi awayê bi $s = h \sin (90^\circ - \varphi) / \sin \varphi$, $s = h \cot \varphi$ re wê, salixbikê û wê werênê ser ziman.

Di sedsale 16'min û pê de wê, astronomî û zanistên xwezayî wê, bi têtgiliya nava wan a serwer re wê, zêdeyî wê, bi 'trigonometriya kureyî' wê alaqa bûn wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, hevraştên auklid wê, ew jî wê temenê hizirkirinê û lêpîrsîn û bi wê gihiştina têtgînek fahmkirinê a trigonometriyê wê bi xwe re wê bide çêkirin. Li kurdistanê wê, di wê demê de wê, di wê çerçoveyê de mirov dibînê ku wê gelek zanyarên demê wê mijarê ji wê aliyê ve wê, di çerçoveya têtgîna astronomî û geometriyê de wê, hildina li dest. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, têtgîna Dinwerî, û heta ku wê li herêmê bi pêvajoyên wê yên pêşketinê bi bûjcanî û heta battanî wê di wê temenê de wê têtgînek giştî wê **pêşkeve**. Li herêmê û bi teybetî di serdemên navîn de wê, matematika herêmê ku wê navenda wê naqabîna diclê û firatê herêmên kurdistanê bin û heta ber bahra hûrmûzê wê, matematik û beşên wê yên weke cebirê, geometriyê, trigonometriyê û hwd wê, pîrr zêde wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Em di wê temenê de wê, ji berhemên ku me di derbarê van dem û herêmê de ku me xwandina ên zaneyên herêmê bin û yên di derbarê herêmê û zaneyên wê de bin wê, ew wê, bi rehetî wê têtgîn û têtgihiştinê wê bi xwe re wê bidina me. Di wê temenê de wê, di dewama wê de wê, weke aliyekê giring wê, di serî de wê, mirov dikarê wê, werênê ser ziman ku wê, astronomiya demê û herêmê wê, di wê de wê, zêdeyî wê matematikbûyîna wê bibê û wê, aliyên wê yên fîzîkî wê, di wê temenê de wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Wê encamên wê pîrr zêde wê, hin bi hin wê xwe bidina dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, ev bi awayekê vekirî dihê dîtin ku wê demên pêşî ên serdema navîn wî di wê temenê de wê, bi giştî wê weke demna ku wê di wan de wê matematik, astronomî û hwd wê, di awayekê de wê, bi gelek têtgînên bi wan re ku wê bin pêşxistin re wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Dema ku wê dem bi

ber demên navîn ên serdemên navîn ve wê herê wê, seknek wê hin bi hin wê xwe bide dîyarkirin. Ew sekn jî wê, di awayekê de wê di temenê fêrbûnê de wê xwe û xosletê xwe bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê, werênê ser ziman ku ev demên fêrbûnê wê, êdî wê, dema ku wê dem wê werina nêzî demên dawî em serdemên navîn ku wê êdî wê bi ber ronansê ve wê çuyin bibê wê, tiştî û têrbûnek bi zanebûnê wê xwe bi de nîşandin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê, di serî de bi wê re kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ya ku wê bi zanyarî wê jî demên hemdem re wê bibê destpêk jî wê di aslê xwe de wê ev dem bê. Wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê ser **ziman**.

Trigonometriya Battanî wê, di awayekê de wê, bi awayekê sazûmanî wê weke ku wê were ser ziman wê ew wê, werênê ser ziman û wê bide fahmkirin. Battanî wê, di awayekê de wê di trigonometriyê de wê gelek awa û şewayên ku wê di roja me de wê, werina bikarhanîn hê di wê demê de wê, di wê temenê de wê ew wê, bi sazûman bikê û wê bidest bikarhanîna wan bikê. Di wê temenê de wê temenê bikarhanîna wan a di matematikê û heta roja me bikarhanîna wê de jî wê temen biafirênê.

Di aslê xwe de wê li herêmê wê, di wê temenê de wê xate pêşketina matematikê wê, di awayekê de wê, li herêmê wê, dem bi dem wê di awayekê ku wê, di temenekê kûrbûnê de wê bibê wê heta sedsalên 15' min wê, di wê rengê de wê, di xate pêşketinê a bi lez de bê. Wê, di wê temenê d ewê, pêvajoyên wê yên pêşketinê wê bi wê re wê, werina ser ziman. Matematik wê di wê temenê de wê bi gelek aliyên wê re wê, di serdemên navîn de wê di destpêka wê û di demên wê yên navîn de wê bikeve rojava mirov de. Wê, di wê rengê de matematik wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, zêde bikarhanîna wê sedema wê çi bê? Sedema wê ya sereka wê, ew bê ku wê bê bawerkirin ku wê gelek rastiyên ku wê werina ser ziman wê pêşî wê karibin ew bi wê re di wê temenê de wê bê ghiştin li wan. Di wê çerçoveyê de wê, bi pêşketina têgîna cebirê û razberiyê di zikhevdû de wê, pirr zêde wê di awayekê kûr de wê xwe bide nîşandin. Wê weke matematika demê a razber jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare matematikê û bi wê fahmkirinê wê bi wê re wê êdî wê di wê rengê de wê, pêşkeve û wê bikeve nava jîyane mirov de. Di aslê xwe de matematik wê, di serdemên navîn de jî wê, di awayekê de wê, bi têgîna fîzîkî û bi teybetî ew ku wê bi astronomiyê re di zikhevdû de wê werina ser ziman û wê

pêşkevin wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê din ê ku mirov wê, bi wê werênê ser ziman bê. Di serî de wê di pêvajoyên piştê de wê pêşî wê hizirkirina têgîna fîzîk û astronomiyê wê ji hevdû cûda bi hizirkirina wê êdî wê pêşkeve. Di wê temenê de wê her tiştê li xwezayê ku ew dihê dîtin û ankû heya wê bi wê re wê li wê were hizirkirin. Ev jî wê, di demên dawî ên serdemên navîn de wê, wê mirov bi ber gihiştina têgînek fîzîkî a bi serê xwe ve wê bide birin. Ev jî wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, êdî wê weke ku mirov dibênê wê pêşkeve(history of humanity; **volume IV**; from the seventh to the sixteenth century; 1994, p 913-930).

Fîzîk wê, bo fahmkirina wê jî wê matematik wê ji wê ne vaqatihê. Di dewama wê de wê weke zimanê wê yê fahmkirinê wê matematik û ankû aliyên wê yên weke geometriyê û hwd wê, derkevin li pêş. Di wê çerçoveyê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ve ku mirov bi wê li wê bihizirê bê. Fîzîk û matematik wê weke di aliyên ku wê ji hevdû û fahmkirina hevdû re wê, di wê temenê de wê weke ku mirov dibînê wê bidina temen. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê, li wê bihizirê. Çendî ku wê astronomî wê bi serê xwe wê bimênê jî lê wê dîsa wê ne bê têgînek fîzîkî wê bimênê. Wê di wê de jî wê êdî wê, matematik wê bi wê re wê, di awayekê de wê, weke aliyekê bi wê fahmkirinê wê, xwe di dewama wê de wê, bide dîyarkirin. Matematik û astronomî wê tiştêkê wê bide kirin bi hevdû re. Bi teybetî ew bi astronomiyê re dibê. Ew jî wê ew bê ku wê astronomî wê ji rewşên nepenî cûdatir wê weke têgînek gerdûnî û ankû fezeyî wê xwe di awayekê de wê bide bi têgihiştinkirin. Wê êdî wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê, pêşkeve. Wê were ser ziman. Di dewama wê de wê, têgîna astronomiyê wê, êdî wê, li ser temenê hasibandinê ku wê weke ku wê mirov bi **Marwazî** û hwd re dibînê re wê, di awayekê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Marwazî wê, bi matematikî wê, rewş û wûcana stêr, heyv, dûnya, roj û hwd wê, di awayekê de wê bikê ku ew bi dora wan re wê bihasibênê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê hinek hasibandinên ên bi trigonometrikî bi zanî ku wî hanîna ser ziman jî wê hebin ku wî hanîna ser ziman.

Di demên serdemên navîn de wê, di dewama wê de wê, hizrên stêrzanîyê wê di awayekê de wê, zêdetirî wê, kûrtir wê bîndan li dest. Di aslê xwe de wê, li rojhilata navîn heta derketina li holê a osmaniyan jî wê, pêşengiyê di van warên zanyarî de wê, ji hemû cihanê re jî wê di awayekê de wê bikê. Ya ku wê pêşîya wê bigirê wê osmanî bê. Wê piştî bilindbûna osmanî li herêmê êdî wê, hem li şûn wê bimênê û hem jî wê

di nava tariyê de wê hertimî wê bi şerên navxweyî ku wê hêzên osmanî wê bi xalkên herêmê re wê bikin wê demên wê derbas bibin. Ev rewş wê, êdî wê, bê sedema wê ku wê ew destpêka ronansî a bi zanyarî ku wê di warê matematik, mantiq, felsefe, astronomi û hwd ku wê li herêmê wê bê kirin wê êdî wê, ew wê ji herêmê bi ravê û wê li rojava wê hebûna xwe wê bide domandin.

Di wê temenê de wê, hizrên ku wê li herêmê wê heta wê jî wê pêşkevin wê, di aslê xwe de wê, di demên piştê de jî wê, di awayekê de wê çavkaniyê wê bi xwe re wê biafirênin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê, werênê ser ziman.

Di warê hizirkirinên zanyarên bi matematik, astronomi û hwd de wê, heta van demên ku me hanîna ser ziman wê li herêmê wê berhevbûnek zêde mazin û giring ku em dikarin wê bi çav bibînin wê li herêmê wê bibê. Heta ku wê weke ku em bi zanyar û astronomvanên herêmê ên weke fexredinê xelatî û hwd re ku ew wê lêkolînên astronomikî wê bikin wê, rasatxaneyên xwe wê vekin û wê, di wê de wê van xabatên xwe wê bidina kirin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring wê di serî de em dikarin wê werênina ser ziman.

Li herêmê wê jî mirov dikarê wê weke aliyekê din jî di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, dîroka matematikê wê, weke aliyekê din ê giring ku wê pêşkeve û wê di dewama wê de wê matematik wê weke zimanê hanîna ser ziman a li herêmê jî wê pêşkeve. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke ku em dibînin û kifşdikin wê, di dewama wê de wê, ev jî wê weke aliyekê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bide hanîn li ser ziman. Matematik wê, ji destpêka demên serdemên navîn û ankû ji demên henifê dinwerî û heta demên piştê ên weke yên xelatî û hwd wê ev pêvajoyên pêşketinê ên bi xan aliyên zanyarî wê di aslê xwe de wê weke demek teybet bê. Ev dem wê, di wê temenê de wê di wê de wê gelek zanyarên herêmê ku em dibînin wê bi teybetî wê zanîstên weke yên fîzîk, matematik, astronomi, mantiq û hwd ku wê ji xwe re wê bikina mijar û wê li ser wê bisekin in wê bibin. Li herêmê wê di wê temenê de wê, di wê demê de wê, ew wê were dîtin ku wê, pergalek hizirkirinê minaq bi matematikê û hwd wê afirî wê bibê û wê kî weke xwedî zanîna wê bê ku ew dihêt wê, di dewama wê de wê li ser wê re wê zanîna xwe wê werênê ser ziman û wê ew wê bi wê hem li wê zêde bikê û hem jî wê pêşbixê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê, di serî de wê, li ser wê bisekinê bê.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, zanîna matematikê û astronomiyê weke ku em dibînin bi têngînên trigonometriyî û hwd re wê, di nav hevdû de wê derbas bibê û wê ji hevdû re wê bina weke temenekê fahmkirinê. Di awayekê de wê, zêdeyî wê, weke ku em di awayekê trigonometriya demê û awayê pêşketina wê dibîne wê bi zêdeyî wê, di awayekê 'trigonometriya kureyî' de wê, di awayekê de wê, pêşkeve. Mijarên xwezayî, gerdûnî û fezeyî wê, hebûna wan ya fizîkî û hwd re wê, di wê temenê de wê, pêşkeve. Me li jor li deverekê bahsa têngîna idealisma a objektiv ku wê li herêmê wê pêşkeve û wê di awayekê de wê zêdeyî wê aliyê bûjenî bi objeyî wê weke ku ew heya wê kifşbikê kiribû. Li vir di aslê xwe d ewê, di awayekê din de jî em wê divê ku wê bikirpênin û wê werênina ser ziman. Ev têngîna wê dema ku em di çerçoveya têngînên weke yên astronomîkî û bi kifşkirinên wê û hwd re li wê dihizirin wê bi wê re wê ew wê were dîtîna ku wê, di awayekê de wê, di temenekê têngînek bûjenîperêzî de wê, awayê xwe yê pêşketinê wê bide dîyarkirin. Ya ku wê, di matematikê de wê weke ku em bi dinwerî û heta xwarizmî li herêmê di matematika wan de dibînin ku wê, bi zêdeyî wê, li ser têngînên xwe yên îdeayî ên fenomenolojîkî û hwd re wê pêşkevin û wê, di wê temenê de wê, têkiliya mantiq û cebirê wê bi hevdû re wê bi wê temenê wê dênin û wê li ser wê re wê di awayekê de wê, temenekê fahmkirinê wê biafirênin wê bi wê re wê were dîtîna. Xwarizmî weke ku em dibînin wê zêde wê sûdê ji zanyarên weke dinwerî û hizrên zerdestî û mezdekiyan ên di wê warê de wê bigirê. Di wê temenê de wê, têngîna mantiqê û cebirê ku ew di awayekê de lev dikî di temenekê razberî de ew dide hizirkirin wê hinekî jî wê di wê temenê de wê bale mirov wê bikişênê li ser xwe.

Di aslê xwe de wê mantiqê razber û pêşketina wê ya di wê demê de wê, bi rengên zanînê ên weke matematikê û ankû cebirê re wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê din ê ku wê zêdetirî wê temenê kifşkirinên bi astronomîkî jî wê biafirênê. Di wê temenê de wê, zêde pêşveçûnên bi kifşkirinên weke bi astronomiyê û hwd re ku wê dibin wê hinekî wê ev têkiliya zanyarî wê li herêmê wê di temenê wê de wê hebê.

Em wê jî di awayekê din de wê, dikarin wê werênina ser ziman ku wê mijare cebirê wê, di wê temenê de wê, dema ku wê pêşkeve wê, weke têngînek cûda û bi serê xwe wê li herêmê wê pêşkeve. Em di nava hizrên dinwerî de jî û di yên xwarizmî de jî wê kifşdikin ku ew wê, bi serê xwe wê weke têngînekê bi serê xwe wê, dibînin û wê, kifş dikin û di wê temenê de ew li wê dihizirin. Di wê rengê de ew weke têngîneka bi temen wê,

pêşdixin û sazûmana wê ya hizrî wê çêdikin û bi wê re bidest hizirkirinên fezeyî û ankû astronomikî dikan.

Têgînên weke yên mantiq û matematikê wê, di awayekê de wê, li dû aliyên vê têgînê wê weke ku wê werina bi cihkirin û wê dem bi dem wê li ser wê re wê serî li wê bidin. Lê cebira demê wê mirov dibînê ku wê di xwe de wê weke ku wê xwediyê mantiqekê xwe yê teybet bê. Çendî ku wê weke ku wê di hinek nivîs û zanyarên piştire de wê weke ku wê mantiqê felsefeyê wê di wê temenê de wê were ser ziman û di zane min de jî ku wê ne dervî wê bê lê wê, di awayekê din de jî wê, zanyarên herêmê wê dema ku ew li cebirê dihizirin ew di wê temenê de wê çendî ku wê xwediyê çerçoveyek mantiqî a di wê temenê de jî bin lê wê di awayekê din de jî wê bi temenê wê yê razber re wê, di temenekê ontolojikî de jî wê bi wê re wê bihizirin. Di wê temenê de wê têgîna ontolojikî a suhrewerdî bo ku mirov bi awayê wê fahmbikê wê li vir bikirpênê wê rast bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, li ser temenekê rasyonel wê weke ku wê were hizirkirin û wê ew wê bê hanîn li ser ziman.

Di mijare cebirê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê di çerçoveya têgînên wê yên bi denklema ên di asta yekemin de jî, duyemin de jî, sêyemin de jî û çaremin de jî wê weke ku em dibînin wê werina fahmkirin û di wê çerçoveyê de wê, werina çareserkin. Zanyarê xorasanî marwazî wê di wê temenê de wê bi têgînek trinogometriyî wê, di awayekê de wê bihizirê û wê, bi wê re wê hizrên xwe wê, werênê ser ziman. kifşkirin, hasibandin û denklema ku ew di wê temenê de wê pêşbixin wê karibin têgînekê di wê temenê de bidina me. Wekî din hizrên dinwerî ên di warê mantiqê û cebirê ku ew cûda û cûda bi pirtûk dikê û dihênê ser ziman wê dema ku mirov di awayekê de wê, bi hevdû re dihilde li dest weke ku em ji rengê hizirkirina wî fahmdikin wê, bi wê şewayê de wê temenekê hizirkirinê a astbilind wê bide me. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, hizirkirinê battanî ên trinogometrikî ku ew bi astronomiya demê re dihizirê ew di aslê xwe de ew di çerçoveyek şewayî de dihizirê. Wê, mirov dikarê bi wî û hizrên wî re li vir werênê ser ziman ku ew di razberkirinê û li ser wê razberkirinê xwe gihandina şenberîyekê de wê, bizêdeyî wê xwediyê mejiyekê pêşketa bê. Di awayekê de wê, di aslê xwe de Battanî wê pergale rojê a ku wê piştî wî bi çend sedsalan wê kopernik wê werênê ser ziman wê di awayekê de wê, ew çerçoveya wê bi wê rengê wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê, di awayekê de wê, ew wê, bi wê re wê, bihizirê.

Hizirkirinên battanî wê, di wê temenê de wê, di çerçoveya têngîna wî ya trinogometriyî de wê, giring bin ku mirov bi denklembikê di çerçova û awayê aqilek hemdem de wê fahmbikê. Wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, di wê rengê de wê temenekê fahmkirinê ê nû wê di wê temenê de wê karibin bidina me. Di dewama wê de wê, di wê rengê de em dikarin heman tiştê bo hizrên dinwerî û gelek zanyarên ku wê di şopa wî de wê piştî wî werin de jî wê bo wan jî bêjê û werênê ser ziman.

Têgînek zanyarî ku ew bi matematikî bê, astronomiyî bê, cebirî bê, mantiqî bê, felsefeyî bê û ankû ku ew bi kijan aliyên din ên hizrî ku mirov wê di çerçoveya ku ew hatiya ser ziman û di dema wê de wê kifşbikê, fahmbikê û wê werênê ser ziman wê rast û giring bê. Lê wê li gori aqilên demên piştê jinûve û jinûve pêşxistin bi aqil, zanîn û denklemkirin wê, di awayekê din de jî wê, weke aliyekê din ê fahmkirin pêşxistin û hizirkirinê jî wê, di wê temenê de wê, bê. Wekî din wê ne tenê wê, ew têngîna wê were pêşxistin di wê demê de. Wê bi wê re wê ew dem û aqilê wê jî wê bi wê re wê bi astûpîlek nû a bilind wê were pêşxistin û jinûve bi gihandina li awayna din ên darêjkî û hwd jî.

Di warê fahmkirina têngîna matematikê a trigonometriyî de ku mirov werênê ser ziman wê di dewama wê de ku wê di wê demê de wê bijî em dikarin bahsa 'farqanî' û têngîna wî ya bi awayê '*elementa astronomikî*' bikin. Farqanî wê, di awayekê de wê, bixwezê ku ew temenekê astronomikî ê fahmkirinê ji aliyê xwe dênê. Hizirkirinên weke 'cismên azmanî ên weke deervî aqil' ku wê bînina ser ziman ew vajî wê, di awayekê de dihênê ser ziman. Di awayekê de wê weke ku em dibînin wê hizrên Batlamyus jî wê, di awayekê de wê weke ku em dibînin wê di berçav de wê derbas bikê. Wî di awayekê de dema ku ew li ser cismên azmanî dihizirê wê, werênê ser ziman ku ew wê bi tevgerî xwediyê awayek bi aqil(objeyî), hişk, homosentrik û **ensantrik** bin. Wî xwest ku ew gerdûn û gerwêrkan li gorî mazinahî û giraniya wan bipîvê û mazinahiya wan derxê li holê. Di wê warê de wê, hasibandinên ku wê, farqanî wê bikê wê ji dema wî û heta dema kopernik wê di wan de wê wusa zêde tû gûharîn wê nebê. Minaq wê weke ku wê werênê ser ziman ku wê nîvhacma rojê wê weke 3250 milî wê bihasibênê û wê werênê ser ziman. Ev jî wê taqabûlî 6.410.000 metreyî wê bikê. Heta dema farqanî wê kesên ku wê bahsa tevgerîya rojê wê newê kirin. Lê ew wê, werênê ser ziman ku wê li gorî mazinahî û hacma xwe wê, xwediyê tevgerîyek ahengî a bi mazinahiya xwe re bê. Di warê tevgera cismên fezeyî de wê

heta wê demê wê li wan wê were hizirkirin. Lê birehe rojê wê, di wê demê de wê, farqanî wê hizrên xwe wê li ser wê werênê ser ziman û wê, di wê temenê de wê, bahsa gerîn û tevgerîya li dora wê di awayekê de wê bikê.

Di awayekê din de wê, di nava hevrast, giştrast (tevrast), duzrast û çaprastan de wê, hevgirtiniya wan wê bihasibênê û wê bi wê re wê bixwezê ku ew bigihijê encamê. Di wê temenê de wê farqanî wê, di awayekê de wê, temen û çerçoveyek hasibandinê wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê, heta ku wê, li ser girtina rojê wê şewayekê hasibandinê jî wê, li gorî wê, pêşbixê. Minaq wê li gorî wê rengê hasibandina wî her 842 salan de wê, carekê wê, girtina rojê wê bibê. Di wê temenê de wê, çawa wê ji pêş de wê ew wê were kirin ew di wê temenê de ew li wê dihizirê. Heta wê demê jî ku wê were bawerkirin ku wê dûnya weke tepsiyekê wê rast bê û ev di nava bawerîyan de bicihbûya. Lê farqanî wê, di awayekê de wê hinek birhanan wê li gorî xwe wê bidest bixê ku ew bi wê kifşbikê ku wê, dûnya wê gilover bê. Di wê temenê de wê, hizrên farqanî wê, di awayekê de wê, temenê hizirkirinê wê biafirênin. farqanî weke ku em dibînin wê li ser stêran jî wê bihizirê. Ew wan weke hebûna û ankû cismna tîr wê bihasibênê û wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di awayekê din de jî wî, bi hebûna gerwêrkan û gerîn û tevgerîya wan a li dora hevdû re wê, di renekê wê balê bikişênê li ser têgînek kişîna kutleyî jî. Di wê rengê de wê, di nava hizrên wî de wê, di wê rengê de wê, ew wê bi wê rengê wê ew wê li wê bihizirê.

Di Farqanî wê li ser astronomiyê wê gelek xabatên dirêj wê bikê lê xabata wî yabi navê ´elementên astronomiyê´ wê weke xabata wî ya giring bê. di wê xabatê de wê, mirov dibîne û kifşdikê ku ew wê bandûra zanîna demên kevnera a zerdeştîyê û bi teybetî di wê demê du wê were kirin a dinwerî û hwd wê di awayekê de wê ji nava hizerên wî yên wê xabata wî mirov dikarê kifşbikê. Farqanî wê, di wê temenê de wê, çerçoveyek hizirkirinê a astronomikî wê, di wê temenê de wê werênê ser ziman. Li ser mijareka ku wê xalife mutewekil ku wê dihên misrê ku ew li qahirê ´usturlapê´ çêbikê. Ev jî wê weke alavekê ku wê hem di kifşkirinê bi pîvanî de wê, giring bê û wekî din wê weke demên rojê ku wê bi wê werina kifşkirin de wê giring bê. Wî bilindahî û leze çemê nîlê jî bi alavekê ku wê navê wê, bi rengê ´miqyas ûl cedit´ re wê bikê. Di wê temenê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku farqanî wê li astronomi, mekanîk û hinekî jî matematika ardnîgarîyê wê xabatê bikê û

wê, di wan waran de wê hinek hizrên xwe wê werênê ser ziman. Di pirtûka farqanî a 'elementên astronomikî' de wê navên dem, roj û gelek rewşên din wê bi kurdîya demê wê werina dîtîna ku ew hatina nivîsandin(**çav:**Alfraganus: Elementa astronomica, in Arabic and Latin, year 1669, translation by Golius. Alfraganus is a medieval Latin spelling of Al-**Farghani**).

Farqanî weke ku em bi hizrên wî re dibînin wî giringî daya matematika ardnîgarîyê. Wî di wê temenê de wî xwe di temenê pîvan û hasibandinê de kiriya ku ew zêdetirî pêşbixê. Di wê temenê de wê, hewlêdaya ku cismên fezeyê jî ew hacm, navber û giraniya wan bipîvê. Di wê temenê de wî, hizrên xwe di awayekê de hanîna ser ziman.

Em wê jî dikarin werênina ser ziman ku wê farqanî wê di dema xwe de wê, heta cizirabota jî wê werê û demek xwe wê li wir jî wê bimênê. Li vir jî wê, di nava misrê û herêmê de wê, dem bi dem jî wê herê û wê were. Di wê temenê de wê, li herêmê wê, ne tenê wê hizrên xwe yên nû wê pêşbixê wê di dewama wê de wê li herêmê wê, weke ku wê were bilêvkin wê, rewşa hasibandinê bi matematikê wê bikê ku ew di awayekê de ew pêşbixê. Minaq wê, di wê temenê de wê, rêwîtiyên ji herêmên ber diclê û firatê li misrê wê di awayekê de wê, di temenekê pîvanî de wê, ew wê, li ser wan bisekinê.

Di wê demê de wê, herêmên cizirabota û dora wê weke navendek zanîngehî bê û wê li wir wê, hertimî wê zanyarên mazin ên herêmê wê xwe bigihênina li wir. Ew jî wî di wê demê de wê, xwe bigihênê li wir.

Di xabata farqanî a ku ew hatîya wergerandin li latinî de wê li ser wê re wê were gotin ku wê, dibê ku wî, hizrên potelem ên li ser rêza stêran ku wê hanîya ser ziman jî ew li ser wê sekinî ya, bê. Di wê temenê de wê ew wê ji wî were bahskirin. Hizrên farqanî wê, di wê temenê di wê di çerçoveya mijara me de wê, ji aliyê matematika hasibandinê a ardnîgarîyê û ya astronomikî ve mirov dikarê wê hinekî din jî li ser wan bisekinê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê dikarê wê, weke aliyekê giring wê werênê ser ziman.

Ferqanî wê di hizrên xwe de wê, di awayekê de wê, bixwezê ku ew li ser matematika ardnîgarîyê re ew bihizirê û bi wê pêde herê. Çerçoveya wî ya astronomikî jî wê, di wê temenê de ew dixwezê ku ew li ser temenekê şenber û bi dîyardeyî wê li wê bihizirê û wê bi fizîkî kifşbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, di matematika farqanî wê di awayekê de wê, weke ji funksiyonê bi ber argûmanê ve çûyin wê xosletekê hizirkirinê wê bi xwe re wê bide me. Ev

xosletê hizirkirinê wê, di wê temenê de wê, weke ku wê, ji ya hesan bi ber ya giştî ve çûyinê ve jî wê karibê têgihekê bi wê re di serê me de bide çêkirin. Lê ji wê zêdetirî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê, farqanî weke ku em dibînîn wê bi awayekê fenomenolojikî wê bihizirê û wê di wê temenê de encamên ku ew gihiştîyê de ku ew bi jîyan, rewş û dîtbariyên wî yên encamî re ku ew levbikin re wê, bi wê re wê di awayekê de wê wê bihizirê.

Wê dema ku em ji vê aliyê ve bahsa Dinwerî bikin dînerî wê, di awayekê şenber de wê, ji argûmanê dest bihizirkirinê a bi ber funksiyonê wê bikê û wî piştî ku wî funksiyon kifşkir ew di wê mênê de ya ku ew têngî bi argûmanî di wê funksiyonê de kifşbikê û wê bi wê re temenekê kûrbûnê wê di wê de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ev şêwayê bi têtikiliya mantiqî a argûman û funksiyonê ku wê bihizirê wê, di awayekê de wê, çendî ku wê ismailê cizirî wê ji wê encam weke ku wê bigirê jî lê ew di awayekê din de wê dihizirê. Awayekê farqanî wê zêdetirî wê, weke ku wê bi cizirî re wê were dîtîn. Cizirî wê, bi funksiyonek mantiqî dihizirê û wê, beremberê wê çêkerîyek argûmanî a beremberî wê, dikê ku ew li wê bihizirê. Di dewama wê de ku ew gihişt wê argûmanê wê di dewama wê de wê, bi aegûmanî û fûnksiyonî wê **bihizirê**. Di wê temenê de wê, têtikiliya argûman û funksiyonî bi hizra cizirî re wê, di wê rengê de wê, kar û xabata wê were dîtîn.

Di aslê xwe de em di wê farqê de na ku em bi vê rengê dewam bikin wê mijar wê bi ber aliyê mantiqî ve wê herê. Di aslê xwe de wê hinek aliyên wê yên ku wê di nava têngîna astronomiyê li ser aliyên matematikî ên weke cebirê û hwd re ku wê bi encamî wê werina dîtîn û kifşkirin bi wê re jî wê hebin. Lê di wê temenê de wê, ev alî wê kifşkirina wê tiştêkê din wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Ew jî wê ew bê ku wê temenê hizirkirinê wê di wê temenê de wê, bi wê re kifşkirina wê weke aliyekê wê yê giring bê ku em bi wê re wê di dewama wê de wê kifşbikin û wê werênina ser ziman bê.

Di mijare hizirkirinên mantiqî de wê, weke ku em dibînin wê, zêdeyî wê mantiqek fîzyoloji ku ew ji wê re hatiya temenkirin wê were dîtîn. Objeyên dîyar wê, di wê temenê de wê, ku ew bi fenomenolojikî bin û ankû bi bûjenî û hwd bin wê di wê temenê de wê, weke temenê hizirkirinê bin. Di wê temenê de wê di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê, werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê ji aliyekê ve wê, dema ku mirov li rengê idealisma objeyî ku wê li herêmê wê weke şêwayekê hizirkirinê wê were dîtîn wê,

di wê temenê de wê, temenekê hizirkirinê wê biafirênê bê. Di dewama ku de wê îdealisma şubjeyî wê were kifşkirin û wê bi wê re wê were hizirkirin. Ku idealisma şubjeyî li pêşîya ya objeyî hatiba danîn dibê ku encam zûtîrîn di temenê ji wê bûhûrînê de xwe daban li der. Ber ku wê di idealisma objeyî de wê bi dualismek hizrî û çavkanîya wê re wê, bi wê re wê were hizirkirin êdî wê di wê temenê de wê ew wê weke temen û çerçoveyek hizirkirinê wê were hizirkirin û di dewama wê de bi têgînên ontolojikî zêdetirî wê, di awayekê de wê, bi wê re wê li wê were hizirkirin. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, dema ku mirov wê, idealisma serdemên kevnera ku em li vir bi wê gotinekê bêjin wê weke ku em bi ya hizra serdest re wê dibînin wê, di awayekê fenomenî a şenber de wê, xwe bide nîşandin û wê, bi temenekê bûjenî û li ser wê re bi kûrbûnek ontolojikî û ankû girêdanek ontolojikî re wê, were ser ziman. Ya ku wê serdemên navîn wê bi felsefeyî di hizirkirinên xwe de wê, ji wê deynbikê jî wê, di aslê xwe de wê, ev alî û şewa bixwe bê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku ev jî wê, êdî wê rengê hizirkirinên bi mantiqî û hwd wê bi xwe re wê, di awayekê de wê, bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di zane min de wê, di wê temenê de wê, temenê şoreşek felsefeyê di serdemên navîn de wê, di wê temenê d ewê hebê û ew di nava têgînên astronomikî û matematikî û hwd ve wê bi wan re wê ji aliyekê ve wê were kirin jî. Lê wê mirov dikarê wê, werênê ser ziman ku wê, felsefeya hizirkirinê ku em wê bi temenê wê yê mantiqî wê li ser encamên wê re wê, kifşbikê û wê bikê ku wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê çerçoveyek hizirkirinê wê bi xwe re wê bide nîşandin. Di felsefeya hizirkirinê de wê, li herêmê wê, di wê temenê de wê, ev wê, di awayekê de wê, were dîtin. Hizirkirinên bi mantiqî ku wê li wan wê were hizirkirin wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, were hizirkirin. Mantiq wê, di awayekê de wê, bi awayekê wê şoreşa wê di serdemên navîn de wê bibê. Di wê temenê de wê, pêşveçûnên ku wê di serdemên navîn de wê bibin çendî ku wê di demên hemdem de wê di awayekê de wê bi encamên wê re wê pêvajoyên pêşketinê wê heta roja me wê bèn hanîn jî û wê ew wê hinekî wê were fahmkirin jî lê ji van aliyên ku min hanîna li ser ziman ve wê, hê gelek aliyên wê yên mihtacê fahmkirin û kûrbûnê ên di xwe de bin. Minaq ji aliyê matematikê û aliyên wê yên weke cebirê, trigonometriyê û hwd ve. Minaq ji aliyê astronomiyê, geometriyê û gelek aliyên din ên bi van aliyan ve girêdayî ku ew hena. Fexredinê xelatî wê weke filosof û astronomvanekê kurd bê

û wê, di aslê xwe de wê ew weke bijişkekê jî bê. Di wê temenê de ew bi têtîgînên tendûrûstî ew ji aliyekê ve nêzî mijarê dibê û ev alî di zane min de wê di dema wî de wê ne zêde pêşketî bê. Di wê temenê de wê destpêka xabata xelatî ku wî kirî ku mirov wê rast kifşbikê û wê ji wê bidomênê wê, di awayekê de wê, têtîkiliyek biolojikî ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê çawa wê astronomi wê were fahmkirin û wê bi wê re wê bê gihiştin encamên fahmkirinê wê, weke aliyekê ku mirov dikarê bi wê re bihizirê bê. Wekî din wê di dewama wê de wê, kifşkirinên bi demên destpêkê ên jîyanê û ankû dûnyayê û bûyîna fezeyê û hwd jî wê, di wê temenê de wê weke aliyna ku ew di wê temenê de werina kifşkirin bin. Di wê temenê de wê rengê hizirkirina xelatî wê di wê warê de wê têtîgîna ku ew dide dîyarkirin wê di wê rengê û awayê de bê ku wê, zêdetirî wê, li ser wê temenê bio-fîzîkî û hwd de ku wê bihizirê û wê bi wê re wê, di awayekê de wê bikê ku ew bigihijê li encamê. Têtîgîna xelatî a biolojikî ku wê di wê temenê de wê, mirov kifşbikê û wê weke temenekê fahmkirin û pêdeçûyina weke ku ew dihizirê li wê, di aslê xwe de wê, temenekê fahmkirinê wê weke ku wê di roja me de wê, bi aliyeên jeoloji, bioloji, astronomi û hwd re wê bi gelek aliyeên din ên bi wan ve girêdayî wê karibê bi wê temenê û awayê wê werênê ser ziman.

Ez dema ku ez dikim ku ez di felsefeya wî de kûrbibim ez bi teybetî rastî van aliyeên ku min di paragrafa li ser vê de hanîn li ser ziman de ez rastî wan dihê. Ez wê weke aliyna ku ew di wê temenê de wê derkevina hemberî me bi hizrên wî re. Di wî temenê de wê, di aslê xwe de wê, di wê warê de wê, têtîgîna astronomiya dinwerî wê di warê de wê, di awayekê biolojikî û jeolojikî de jî wê xwediyê temen û aliyna pêşketinê ku ew divê ku ew hê werina kirin bin. Di wê rengê de wê, di wê rengê de wê, ev wê bi teybetî wê di dema me de wê weke aliyna hizirkirinê ku wê, di wê temenê de wê, karibin werina hizirkirin jî bin. Hizirkirinên dinwerî ku ew di roja me de wê bi teybetî wê weke temenavêtina botanikê ku wê werina ser ziman û wê bi wê re wê werina ser ziman wê hinekî jî wê bi vê aliye ve jî girêdayî bin. Wî di wê temenê de em dema ku em hinek empatiyê li ser rengê hizirkirinê re bikin û em pêde herin em dikarin wê di dewama wê de wê, bi teybetî wê werênina ser ziman ku wê, hebûna şînayîyan ku wê destpêka bûyîna wan, pêvajoyên bûyîna wan, pêvajoyên çêbûn, mazin bûn û mirina wan û hwd wê, di wê temenê de wê xwediyê rewşek çawa a dewrûdayimîyê bin di xwezaya xwe de wê, bi wê re wê, mirov karibê bi demek dirêj a jîyanî a di wê demê de bi wê re li wê bihizirê(Çav: Cahen, Claude (2006). Young, M.J.L.; Latham, J.D.;

Serjeant, R.B. (eds.). Religion, learning, and science in the 'Abbasid period (1. publ. ed.). Cambridge: Cambridge University Press. p.175-198).

Di dewama wê de wê, mirov dikarê weke aliyekê din jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê, pêvajoyên pêşketinên bi astronomikî wê, bi wê re wê werina li wê hizirkirin. Di wê temenê de wê tişt wê, bi hebûn, giranî, rewş, darêjk û hwd ve wê, bi wê re wê çawa wê were fahmkirin û di wê de wê were kûrbûn bûn wê, di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê hizirkirinê ku mirov bi wê re wê li wê bihizirê bê. Hizirkirinên di wê temenê de wê dema ku wê werina kirin di serî de mirov, divê ku wan bi çerçoveyek giştî bi hemû rengên hizirî ên ku ew hatina ser ziman re bi wan re li wê bihizirê. Wê hingê wê çerçoveyek fahmkirinê wê bi rastî wê bidina me. Di dewama wê de wê, jî mirov dikarê wê li wê bihizirê ku wê têgîna mantiqî a dinwerî wê, di wê warê de wê, çerçoveyek hizirkirinê a berfireh wê bixwe re wê bide me. Di dewama wê de wê, di awayekê de wê, mirov dikarê weke aliyekê wî yê giring kifşbikê û werênê ser ziman. Dinwerî dema ku ew di wê temenê de dihizirê wî matematik kifşkir û tevlî mijarêkir. Bi wê re li wê hizirî ku ew çawa wê werênê ser ziman. Zanistên fîzîkî ku wê bi matematikê wê di wê temenê de wê werina ser ziman wê, di wê rengê de wê, mantiqê wê di rengê hizirkirin û hanînên dinwerî ên ser ziman de wê werina kifşkirin û dîtin.

Di serdemên navîn de wê weke aliyekê giring ku mirov wê di wê temenê de wê di wê de kifşbikê û wê werênê ser ziman wê têgînek bi sazûmanî ku wê temenê awayê hizirkirinê ku wê biafirênê wê bi wê re wê pêşkeve bê. Di wê temenê de wê, pêvajoyên hizirkirinê ên ku ew heta wê demê di nava jîyane mirov de bûna wê xêvek giştî û teybet wê bi hevdu re wê bihafirênin bi têkiliyên nava wê re wê, çerçoveyek hizirkirî wê biafirênin. Wekî din wê weke aliyekê din jî wê, mirov dikarê wê, werênê ser ziman ku wê, rengê hizirkirina serdemên navîn wê, di wê temenê de wê dúbare em divê ku wê kifşbikin û wê werênina ser ziman.

Çendî ku wê, di wê temenê de wê, serdemên navîn ku mirov li wê dihizirê wê, di awayekê teybet de wê, dibînê. Di wê temenê de wê, di pêvajoyên felsefeyê de wê, di awayekê de wê, weke ku em li pêvajoyên hizirkirinê ên serdemên navîn li wan dihizirê wê, di wê temenê de wê, aliyekê din wê, li wê zêde pêşkeve. Di serdemên kevnera de ku wê bi felsefeya xwezayê wê, di awayekê de wê pêşkeve wê, di aslê xwe de wê, têgînên weke ku wê bi wan wê were felsefe wê were kirin wê, weke ku

em di nava felsefeya mîtra, zeerdeşt û piştire di nava felsefeyên dema antikê de ku em dibînin wê bi têtînen weke yên bûjenî û hwd re wê werina kifşkirin. Di dewama wê de wê, di awayekê din de wê, mirov dikarê wê, werênê ser ziman ku ev têtînen wê, werina bihizirin, fahmkirin û wê, di wê temenê de wê, çawa di nava jîyanê de wê, werina fahmkirin wê li ser wan wê were hizirkirin. Minaq têtîna 'atomê' a demokrit, a 'îdeayan a platon, a 'darêjkê aristo' û hwd wê, di wê temenê de wê bi gelek aliyên din ên elementî, fenomenî û hwd re wê, werina fahmkirin. Dema ku wê element bi fenomenî wê were fahmkirin û ankû wê bidest fahmkirina wê were hizirkirin wê hingî wê, ontoloji û têtîna hiyararşiyê û hwd wê bikevina nava hizirkirinê û wê bi wê re wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, werina hizirkirin. Ya ku wê di nava felsefeyên demên kevnera de wê, wê werina bi azmûnkirin wê, hebûna wan têtînan û têtînen mîtolojikî ku wê bi temenekê hizirkirinê wê bi pêjnên yazdanî re wê bistênin. Di demên kevnera de wê bi felsefeyê re wê ew pêjn wê di awayekê de wê, bi aqil re wê, bi serê xwe wê werina hizirkirin. Ev wê weke aliyekê din ê teybet ê hizirkirinê bê ku mirov wê, di serî de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di demên hizirkirinê de wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare têtînen û pêjnê ku wê bi têtînen weke bi elementkirinê û fahmkirina wê re wê weke xosletê aqilê felsefeyê wê derkeve li pêş. Anaxsimendros wê di awayekê de wê, bi têtîna 'epeiron'ê wê werênê ser ziman(çav: Durant, Will; Ariel, Durant: The Story of Civilization: The Age of Reason Begins, New York: Simon & Schuster, 1961).

Ev têtînen wê, piştire wê, platon wê wan wê weke 'têtînen îdeayî' wê werênê ser ziman. Wateya wê gotina platon di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, ji wê rewşa têtîna hizirkirina wan têtîna weke aliyna hizirkirinê ên bi serê xwe zêdetirî wê weke aliyekê din ê hizirkirinê wê were ser ziman. Piştî ku ew element û ankû fenomen weke 'îdea' hatina dîtînen wê ew îdea wê çawa wê were fahmkirkirin û hwd re wê, were dîtînen û wê were ser ziman. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê, dikarê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, dema ku wê ev îdea wê werina ji hev derxistin wê, di wê temenê de wê, bi salixkirinê, têtîldanînen û hwd re wê, çerçoveyên hizirkî ên fenomenî û hwd jî wê di awayekê de wê were çêkirin. Aristo wê her çendî ku wê di awayekê de wê, weke ku wê, ji wê xate rêza hizirkirina platon wê dîrkeve jî lê di aslê xwe de ew di awayekê dixwezê ji wan salixkirinan re darêjkê bihizirê. Ew ne weke platon hizirkirina wî ya aristo ku mirov li wê bihizirê wê di

awayekê din de wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, mirov di çerçoveya platon-aristo de wê, di wê temenê de wê bi hevdû re wê bi wan re wê bigihênê li têtînekê. Platon pirr zêde di awayekê astbiilind de hizrên xwe hanîbûn ser ziman. Bi gotinek din wî zêdetirî îdeayên xwe ji temenek jîyanî dût û bilindtir kiribûn û di çerçoveyek fezeyî û ankû gerdûnî de wî bicihkiribûn. Ya ku wê ji wan re zor hatiba ku ew biketan hûndûrê darêjkên aristo de jî wê di awayekê de wê ev alî ba. Di wê temenê de wê, di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev aliyên ku wê, di awayekê de wê weke nelevker wê bina mijarên fahmkirinê ên têtînî, felsefeyî, fenomenî, ontolojikî û hwd ên fahmkirinê di serdemên navîn de.

Di serdemên navîn de wê, di awayekê de wê, têtînen astronomi, matematik û hwd weke zimanê fahmkirinê ku wê derkeve li pêş wê, di wê temenê de bê. Ku matematik wê di awayê zimanekê gerdûnî û gihîştina mifteyên fahmkirinê ên bi wê re bê wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, ji vê aliyê ve wê temenê wê hebê. Di nava têtînen îdeayî ên platon û têtîna fizikê kku wê weke ku wê, bi awayekê objeyî em di nava felsefeya suhrewerdî de dibînin û wekî din di demên piştê di nava felsefeya rojava bi rengê hizirkirinên gelilei ên li ser hizrên aristo ên bi têtînî fizikê û hwd re ku mirov dibînin re wê di awayekê de wê, were ser ziman. Gelilei dixwezê derkeve dervî wê darêjka ku wê aristo wê, xêzdekê. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giirng wê ev wê bi wê re wê, di awayekê de wê, were dîtin.

Di felsefeya serdemên navîn de wê astronomi wê weke têtîna ku wê bi wê re wê gihîştina 'li rastiya jîyanê' wê were dîtin û wê, di dewama wê de wê, fahmkirina wê û zimanê jî wê bi matematikê wê were ser ziman. Hinekî jî bi zêdeyî derketina li pêş a matematik di çerçoveya têtînek pîroz de wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê temenê wê di serdemên navîn de wê hebê(Çav: Durant, Will; Ariel, Durant: The Story of Civilization: The Age of Reason Begins, New York: Simon & Schuster, 1961).

Wê dema ku em serdemên navîn û rengên hizirkirina wan li wê bihizirin wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, were ser ziman. Di serdemên navîn de wê, di wê temenê de wê bi ontolojikî gihîştina li têtînen fenomenîkî wê, di wê temenê de wê, zêdetirî wê, di nava wê hîyararşîya hizirkirinê de wê bi derfet bibê. Di wê temenê de wê sazûmana hizirkirinê wê, di awayekê de wê, pêşkeve. Çendî ku wê qalib û qalikên olî bi pergali wê di wê çerçoveyê de wê pêşkevin jî lê wê weke

ku em di demên dawî ên serdemên navîn de wê bibin wê hizirkirina wê di nava wan qalik û qaliban de wê nemênê. Wê weke ava difûrê û zêde dibê wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, hertimî wê, pêşkeve.

Di serdemên navîn de wê, di wê temenê de wê, di çerçoveya wê ontoloji û fenomenîya aqilî de ku wê pêşkeve wê hizirkirin wê pêşkeve û wê bi wê re wê were hizirkirin. Di dewama wê de wê, pêvajoyên hizirkirinê wê xwe bidina dîyarkirin. Ew jî wê, weke ku em bi têngîna bûjenê re wê dibînin wê, di awayekê de wê, biqasî wê bûjenê wê bi giringî wê di awayekê de wê, xwediyê awayekê pêşketinê ê bi temenî bê. Mijare hizirkirinê wê di wê temenê de wê di nava wê de salixkirinên bi têngîni û ankû îdeayî wê di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman.

Têngîna ku ez wê salix dikim wê bi fahmkirinek pirr zêde berfireh bê. Wê têngînen îdeayî jî wê bi fenomenî wê bikê nava xwe de. Têngîna îdeayê wê di wê temenê de wê, dema ku mirov wê fahmdikê wê, di awayekê de wê, bi teybetî wê, weke qatna hizirî wê, bi xwe re wê werênina ser ziman bin. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman ku wê felsefe wê, di wê temenê de wê, weke ku em di demên kevnera de jî dibînin û di serdemên navîn de jî dibînin wê weke bi îdeayên platon re bê û ankû bi têngînen fenomenolojikî ên suhrewerdî re bê wê navarok û têngihên têngîne wê, di wê de wê bikin ku ew kifşbikin û wan werênina ser ziman. Wê bi fahmkirin, salixkirin û têkiliyên nava wan aliyên îdeayî ku wê dênin re wê di awayekê de wê, bihizirê. Di wê temenê de wê, aliyê hizirkirinê ku wê di wê temenê de wê, bi mantiqî wê li gorî jîyanê wê bi wê re wê were hizirkirin wê, di wê temenê de wê bikeve dewrê de. Wê ew li li gorî jîyanê wê, ahang û rewşa wê ya bi sazûmanî ku ew heya wê weke wê û objeyîya wê werê fahmkirin û yan jî wê, jîyan wê li gorî wan îdeayan wê, bi ahengî û sazûmanî wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê were fahmkirin. Ev wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê were hizirkirin bê. Di wê rengê de wê, ji kîjan aliyê ve wê were fahmkirin wê di nava têkiliya aqil û jîyanê de wê, weke şewayna metodolojikî wê li holê wê êdî wê bimênin. Di mijara fahmkirinê de wê, di wê temenê de wê, li ser wê temenê re wê, êdî wê li gorî wê, di wê temenê de wê were hizirkirin. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, dema ku mirov wê ji kîjan aliyê ve wê hilde li dest wê, di awayekê de wê, ew wê di awayekê levkirinî de wê çawa wê, bi wê were hizirkirin wê li ser wê re wê ew wê weke aliyekê wê yê giring wê li holê wê bimênê.

Derketina li pêş a bi fahmkirina felsefeyê re mantiq bê û ankû têngîna darêjkê û hwd bê wê, di wê temenê de wê weke aliyna lêgerîna di ahengekê de ku wê bi wê re wê, were pêşxistin wê, di wê rengê de wê, were dîtin. Ku ew bi rewşî û têngîni bi hevdû re di têngîne de ew ne di nava nakokiyê de bê(çav: Bertrand Russell (2004) History of western philosophy pp. 480- 510).

Di wê rengê de wê lêpirsînên mantiqî wê, weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê, xwe bidina dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mantiq û fahmkirin wê, di wê rengê de wê levkirina ku ew bi hevdû re dikin wê çawa wê li gorî jîyanê bê wê, ew jî di dîmenekê düyem de wê li ser wê re wê, weke mijareka fahmkirina mantiqî a din bê. Di wê temenê de wê, dema ku mirov wê mirov wê bi mantiqî bihizirê wê, di awayekê de wê weke ku em têngîna demê re wê li wê bihizirê wê, hertimî wê berê wê bi aliyekê de bê û wê di wê temenê de wê, bi wê re wê were hizirkirin di xate pêşketinê de. Minaq wê dema ku mirov birçîbê û bêjê ez ne birçî me wê ne li gorî wê ahengê bê. Dema ku ew bijî û ew bêjê ez najîm wê ne li gorî wê ahenge mantiqî a wê bê. Di wê temenê de wê dema ku wê bijî wê bi aliyê jîyanî ve wê di awayekê formelî û ahengî de wê, xwediyê hevrastiyekê bê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê mirov wê werênê ser ziman.

Di mijare hizirkirina mantiq, jîyan, felsefe û derkkirina mirov de wê, ev wê weke aliyna ku wê di nava hizirkirinê de wê bi wê re wê li wê werina hizirkirin bin. Di wê temenê de wê dema ku wê weke biriqîna derka ji bûjenê ku wê were li wê hizirkirin wê hizirkirina ku ew biriqîn weke wê bê wê di wê temenê de wê di heviyekê de wê, bi hişî wê lêgerînek wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê mijara wê heviyekîyê wê hertimî wê, weke mijareka nîqaşê bê. Wê cihê wê di wê de wê hertimî wê hebûba.

Ber ku wê di dewama wê de wê, ew biriqîn wê, dema ku wê di mejiyê mirov de wê kariba bûba temenê hizirkirinê din û ji wê biriqînê biriqînên bi wê rengê ên din ku wê rûdaban wê, hingî wê ew wê, weke aliyekê din yê wê têngîne ku wê bi wê re wê hatiba hizirkirin. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê, were hizirkirin.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov bahsa têngîna mantiqê bikê wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê, mijara biriqînê wê, di wê temenê de wê karibê xwe bide dîyarkirin. Têngînen kirinî û ankû pîretikî û hwd wê, di wê temenê de wê, weke aliyna ku mirov dikarê wê

werênê ser ziman. Hizirkirinên bi mantiqî wê, di serdemên navîn de wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê din ê hizirkirin û ankû felsefeyê ên ku wê bi wê kûrbûn wê bê kirin bê. Di wê temenê de wê, pêşxistinên bi matematikî bê û ankû bi awayên din ên hizirkirinê bin wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê din ê hizirkirinê wê, xwe bidina dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijara mantiqê wê, di wê temenê de wê, dema ku em li wê dihizirin em wê dibînin wê weke mijarek din a giring ku wê di serdemên navîn de wê derkeve hemberî me. Destpêka bi felsefeyê ku wê di serdemên kevnera de wê were kirin wê, di wê temenê de wê, bi wê re wê, bê kûrkirin. Di wê de wê, temenê kûrbûnê bi wê were hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê din bê ku mirov wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijarên hizirkirinê ên mantiqî wê, dema ku wê werê hizirkirin weke ku em di serdemên navîn de dibînin wê, di awayekê rasyonel de wê, çawa wê were kirin wê were dîtin. Hizrên Suhrewerdî wê di wê temenê de wê têtînekê wê bidina. Hizrên berî ku ew berî wî jîya wê, di wê temenê de wê, têtînekê bidina me. Hizrên cizirî û ankû ismailê cizirî wê di wê temenê de wê têtînekê wê bidina me. Li jor me bi gotinekê jî bê bahsa rengên hizirkirinên van zaneyan ên bi mantiqî hinekî hanî ser ziman. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê, di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê mijara mantiqê wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê, di wê temenê de wê kifşbikê û wê, li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di mijara hizirkirinên mantiqî ên wê demê de wê, derketina matematikî û ankû cebirê û hwd wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê din ku em wê bi wê fahmbikin bê. Wê ev rengên zanîne ku wê bi şewayî wê werina hizirkirin wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wan re wê li wan wê were hizirkirin. Hizirkirinên bi felsefeyî ên di wê warê de ku wê bi mantiqê û hwd wê, werina kirin wê di awayekê de wê, bi têtînek ontolojikî û hwd re wê werina kirin. Di wê temenê de wê, weke ku em di çerçoveya şewayên idealismî ên weke li herêmê pêşkevin bi objeyî û hwd wê, di wê temenê de wê zêdetirî wê temenê fahmkirinên di wê temenê de ên bi fenomenolojikî û ankû îdeayî wê biafirênin(Çav: **Gill, John (2009)**. Andalucia : a cultural history. Oxford: Oxford University Press. pp. 100–110).

Di wê temenê de wê, weke fenomen û ankû îdeayê hizirkirina wê, têtîne û di wê de hizirkirin wê di wê temenê de wê, bibê. Lê wê dema ku ew bû wê, bi wê re wê, di wê temenê de wê, bê hizirkirin. Di nava jîyanê

de wê, hertimî wê, şêwayek hizirkirinê wê hebê. Wê yek wê weke ku wê, bi giştî wê were dîtin û ankû wê ji ya giştî bi ber ya hesan ve wê çûyin wê bibê wê, di wê temenê de wê bibê. Ev wê ji ya gelek bi ber hindik ve wê çûyin ve wê bibê. Di dewama wê de wê, dema ku em ji aliyê ya hindik ve jî bi ber ya gelek ve herin wê, dîsa wê weke aliyê din ê pêşî wê herdû alî wê di wê de wê hebin. Aliyek wê bi hertimî wê bi ber ya gelek ve wê herê. Ji nûqteya ku mirov wê destpêkê dikê wê, ew wê bibê. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê, werênê ser ziman bê.

Felsefe di wê temenê de wê, di serdemên navîn de wê, di awayekê de wê, bi zêdeyî wê, di wê temenê de wê, aliyê mantiqî wê bi wê re wê, hilde li dest. Di wê temenê de wê dema ku em bahsa têngîna mantiqê dikin wê were çî wateyê wê jî bi çend gotinan wê mirov dikarê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê mantiq wê dema ku mirov wê bahsa wê dikê wê, dikarê wê bi gelek wateyan wê werênê ser ziman. Suhrewerdî wê di wateya çerçoveyek rasyonel de wê li wê hizirî wê, dixwest ku wê fahmbikê. Di navaroka wê têngîna rasyonel de jî wê, di wê temenê de wê were hizirkirin ku mirov bi aqılmeşandinê ku wê karibê bi aqilê xwe bigihênê li rastiyê. Di wê temenê de wê, weke rêyên ceribandî wê rêyên aqil tenê wê di wê temenê de wê bibî. Wekî din wê rêyên ceribandî û hwd wê, di awayekê de wê, weke ku wê ne pejirênê.

Her çendî ku wê, têngîna rasyonelî wê di wê temenê de wê li ser temenekê hizirkirinê û zêhnê wê were bi temenkirin jî lê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê Dinwerî jî û suhrewerdî jî wê di awayekê de wê derkevina dervî wê. Di awayekê de wê, bikarhanîna aqilê cerbî weke ji xwezayê kifşkirin bi wan xwe gihandina li rastiyê wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê din ku wê bi wan re wê, werênê ser ziman. Dinwerî wê tenê wê ne hizirkirê ku ew nebet û ankû şînayiyên ku ew dihênê ser ziman ku ew ber ku ew dihênê ew hena û ew wan dihênê ser ziman. Ew dihizirê ku ew hena û ber wê ew dikarê wan kifşbikê û wan werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, ya ku ew heyî wê, di awayekê hebûnî û ontolojikî de wê, bi wê re wê bihizirê û wê di awayekê de wê bikê ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê, di awayekê de wê, mantiqê dinwerî wê, di wê rengê de wê, di aslê xwe de wê pîrr zêde wê, dîmenekê xwezayî wê, bi xwe re wê, di awayekê de wê bidê dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarin wê werênina ser ziman ku wê werênina ser ziman ku wê dîmenê rasyonelî ê dînerî wê di wê temenê de wê li ser temenekê xwezayî ku

ew bi wê li rastiye dihizirê wê were dîtin. Suhrewerdî wê hinekî din wê di dîmenekê din de wê nêzî wê mantiqê bibê. Di wê temenê de wê, Suhrewerdî aliyê wî yê mantiqî di wê temenê de wê, di awayekê de wê xwediyê wê dîmenê fahmkirinê bê ku ew bi wê dihizirê ku wê, çawa wê, rastîya heyî wê, di çerçoveyek ontolojikî de wê, bi wê hebûna wê ya dîyar û bi darêjk re ku ew heya wê li wê bihizirê wê ew wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di awayekê objeyî wê li wê bihizirê. Di wê çerçoveyê de wê ontolojiya suhrewerdî wê, di awayekê de wê, zêdetirî de wê dîmenekê ne dûrî ya dinwerî weke di awayekê jîhebûnî (eksistensialismî) de wê bide dîyarkirin. Lê têngîna suhrewerdî wê zêdetirî wê bi fenomenolojikî bê. Wê, di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, têngîna wî ya fenomenolojikî bo ku mirov wê baş ji hevdû derxê û fahmbikê wê di awayekê mantiqî de wê pêwîstîya têngînek matematikî a aritmatikî û cebirî di zikhevdû de wê hebê. Di wê temenê de wê, ew wê, hingî wê bi wê re wê karibê wê bi wê re wê were hizirkirin. Ber ku Suhrewerdî wê di wê temenê de wê, bixwezê ku ew di wê de wê ji hevdû derxê. Wekî din wê, bi rengên têkilidanînê bê û ankû bi awayên din ên weke dîmenî ji hevdû derxistinê ku ew weke dihizirê di zikhevdû de wê hebê û wê, bi têkiliyek ontolojikî a kûr wê karibê wê fahmbikê wê, karibê were fahmkirin(çav: Gill, John (2009). *Andalucía : a cultural history*. Oxford: Oxford University Press. pp. 100–110).

Mijara hizirkirinên suhrewerdî ên mantiqî di awayekê de wê weke ku em dibînin wê di temenek rasyonâlî de wê zêdetirî wê di awayekê komplike de wê dîmenekê fenomenolojikî wê bidina dîyarkirin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê din jî wê werênê ser ziman ku wê, suhrewerdî wê, li şûna ku wê, di wê temenê de wê, têngîna mantiqê weke nav û rengê derxê li pêş ku ew bi wê bbihizirê wê, li cihê wê têngîna rasyonalismê wê derxê li pêş. Di wê temenê wê de ew wê, dihizirê ku wê, mantiqîti wê bi xwezayî wê karibê were kifşkirin û pêşxistin. Di wê rengê de ew wê bi wê re dihizirê.

Di mijara mantiqê de wê, di wê temenê de wê dibê ku wê, hizrên Suhrewerdî wê heya ismailê cizirî wê ji wan wê hebê. Di awayekê şubjeyî de ku ew dihizirê wê, beremberê wê xwe bigihênê têngînen wê yên objeyî wê were dîtin. Di temenê têngîna kifşkirin û derxistina li holê a bi kifşkirinê ya cizirî wê di wê temenê de wê têngînek şubjeyî a mantiqî û ankû funksiyonalist wê di temenê wê de wê hebê. Di wê temenê de wê mantiqê Cizirî ê funksiyonalist ku wê di temenê xwe de wê bi têngînek şubjeyî û wê li dîv wê bi objeya ku ew kifşbikê re li wê dihizirê wê bi wê

rengê wê ew wê bikê ku ew xwe bigihênê aqilekê jîr û kifşkar ê di jîyanê de. Di wê temenê de wê rengê mantiqê cizirî di awayekê din de jî wê karibê taqabûlî têngnek kirinî a di jîyanê de ku wê mirov li wê bihiş a û wê di temenekê hizirkirina xwe de wê bibînê û bi wê bihizirê wê, di wê temenê de wê werê dîtin. Cizirî wê, di wê rengê de wê mantiqê wî yê funksiyonist û mekanîkî ku ew bi wê dihizirê wê, zêdetirî wê di awayekê têngînî de wê bi wê re wê bihizirê. Ew di wê termenê de wê weke ku em dibînin wê, mantiqê Dinwerî jî, heta Suhrewerdî wê gelek zaneyên ku di dewama hevdû de dihên wê weke ku wê di derbarê wan û mantiqê wan de wê xwediyê zanîn û agahiyê bê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke ku ew xwediyê wê rengê hizirkirinê bê.

Di aslê xwe de wê mantiqê cizirî wê, di wê temenê de wê, gelek aliyên wê yên ku em wê kifşbikin wê hebin. Di çerçoveyek têngînî a aritmatîkî û matematîkî de ku mirov wê bi şewayekê mantiqî empatiyê lê bikê wê mirov di wê temenê de wê kifşkirinên wî di gelek awayan de wî bi wan karibê werênê ser ziman.

Cizirî wê mantiqê wî, di wê temenê de wê, ew wê têngîna rasyonal a subjeyî ku ew wê weke aliyekê din ê suhrewerdî bê û ankû berî wî a dinwerî jî bê û ku wê pêşbixê wê, bi wê re wê di awayekê de wê bihizirê. Cizirî wê, di wê temenê de wê, têngîna wî ya rasyonalist wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê, di çerçoveya hizirkirinên mantiqî ên hemdem de li wê bihizirê wê dîmenekê berfirehtir wê bi xwe re wê bide me. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê, mirov dikarê wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê werênê ser ziman. Dinwerî wê, di wê temenê de wê, dîmenekê hizirkirinê wê bi xwe re wê, di awayekê de wê, bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê li ser wê têngîna rasyonalist ku wê di wê demê de wê, hema bêja bi awayekê em dikarin di temenê têngihên pirranîya zaneyên demên vê demê de wê kifşbikin wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman. Pêvajoyên bi têngîna rasyonalismê re ku wê bînin derbaskirin wê, li dora nîvmilanyumekê re bin. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê weke ku em di pêvajoyên felsefeya herêmê a minaq ya kurd de wê dibînin wê, rasyonalism wê, pîrr zêde wê pêşkeve bê. Pêvajoyên bi rasyonalismê re ku wê di demên weke yên dawî ên li dora ronansê de wê bînin jînkirin jî wê, di awayekê de wê, weke pêvajoyîna dawî ku wê li ser wan pêvajoyên rasyonalismê û hizra wê re ku wê, bînin jîyankirin bin. Di wê temenê de wê wan pêvajoyên pêşî ên rasyonalismê

û fahmkirina wê ku mirov nebînê wê yên dawî ku wê temenê pêşveçûnên têtînan demên hemdem jî wê were dîtin û ser ziman jî wê di awayekê de wê, zêde newina fahmkirin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê werênê ser ziman ku wê, weke mijarên felsefeyê wê, di wê temenê de wê, weke aliyana giring jî wê xwe bidina dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, pêvajoyên felsefeyê wê, di wê temenê de wê, di serdemên navîn de ku mirov li wê dihizirê wê, dema ku em weke ku em li herêmê dibînin ku em di temenê wê de wê rasyonalisma demî, bi aliyên wê yên mantiqî û gelek aliyên wê yên din ên hizirî û zanînî re wê kifşnekê wê weke ku ew ji gelek aliyên xwe yên ku ew bi wan were fahmkirin re wê, di tariyê de wê bimênê.

Têtîna rasyonalisimê em bi têtînan demê re wê hinekî din dikarin wê li ser wê bisekin in. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov li navaroka hizirên suhrewerdî dinerê wê, weke ku ew têtîna rasyonalisimê li wê dinerê wê, ji du aliyên ve wê dikarê wê, werênê ser ziman. Ji aliyekê ve wê, weke ku wê mirov bi întibayî wê di hijê wê têtînê ji hizirên wî ew têtîna rasyonalisimê wê di temenekê xwezayîya mirovî de ku ew heya wê li wê bihizirê wê, têtînekê wê hizirên wî yên di wê warê de wê bi me re bidina çêkirin. Di awayekê din de jî wê, dema ku em wê, dinerin wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê, dikarin wê werênina ser ziman ku wê, di dewama wê de wê, di çerçoveya fêrbûnê de jî wê ew wê, hilde li dest û wê ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê dewê, weke aliyekê wê yê giring wê, dikarê wê, di wê temenê de wê, werênê ser ziman.

Dinwerî wê, di hizirên wî de wê, mirov dibînê ku ew weke têtînek xwezayî wê, li wê dihizirê. Ew di hizirên xwe de wê, hinekî din wê bi sazûmanek dîtbarî a bi awayê felsefeya objeyî a jîyanê re wê li wê bihizirê. Ew di temenekê dîyardeyî de wê weke ku ew dihizirê û li ser wê re nbi wê aqil dimeşênê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, di awayekê de wê, ji nava hizirên wî têtîna rasyonalisimê wê di awayekê xwezayî de wê bi firê li pêş û xwe bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku dinwerî di mijara hizirên wî de ew bi çavdêrî û jêdarîya jîyanî bi ya ku ew bi dîyarî heya re ew li wê dihizirê û wê dikê ku ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di awayekê de ew bi wê re ew li wê dihizirê. Di wê ahengê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê werênê ser ziman ku wê, rasyonalisma cizirî wê, dema ku mirov wê li wê binerê wê, di awayekê de wê, bi temenekê mantiqî ku ew xwediyê çerçoveyek bi levkirînîya

jîyanî bê û ku bi wê were hizirkirin û ankû afirandin wê, di ahengekê de wê were dîtîn. Cizirî wê, xwediyê rasyonalismek biaoqil ku ew di wê temenê de li ser çerçoveyek mantiqî û hwd re ku mirov wê li wê bihizirê re wê, bi wî re wê were dîtîn. Di wê warê de wê, Cizirî wê dema ku em çêkeriyên wî yên di wê temenê de wan werênê ser ziman wê, di awayekê de wê, temen û çerçoveyek hizirkirinê wê bi xwe re wê, werênê ser ziman. Minaq di felsefeya hallac de wê, têtîna rasyonalismê wê, di temenekê diyardeyî a jîyanê ku wê bi serê xwe wê werina kifşkirin û wê, di wê temenê de wê bixwezayîya wê re wê, têtîliyêk 'levkir' û ankû 'ew li mirov û dîtina mirov bi hebûna herîkîna jîyanê a rast wê re wê, hebê. Di wê temenê de wê, rasyonalisma hallac wê, di awayekê de wê, weke aliyekê felsefeyî ê ku mirov dikarê wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring wê, werênê ser ziman. Di felsefeya hallac de wê, çerçoveya rasyonalisma wî bi têtîna wî ya bi rastî heya û ya vajî wê ku ew dikarê di wê temenek dualismî de ew were hanîn ser ziman. Minaq wê, weke 'bawerî' û 'bêbawerî' bûnê û hwd. Dema ku ew li baweriyê dihizirê wê ya vajî wê ku wê, ew wê, bawerî bo rastkirina wê were kirin wê, li wê jî wê bihizirê. Dema ku mirov wê bahsa rastiyê bikê wê, demê wê ya ne rast wê çî bê wê, dikarê wê jî bi wê re bibênê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, ew wan têtîna jî wê di awayekê wê li ser temenê jîyanî wê ew wan kifşbikê û wê wan wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê ser ziman ku wê rasyonalisma felsefeya hallac wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, dikarê wê, bi temenekê fahmkirinê wê werênê ser ziman. Di felsefeyên ku wê li herêmê wê piştî demên kevnera wê werin û pêşkevin de wê, têtîna rasyonalismê wê weke temenekê hizirkirinê ku wê bi lêgerînên hizirkirinê ên ontolojikî û hwd re wê bèn kirin wê li wê were nerîn.

Rasyonalism wê li gorî têtîna û felsefeya dinwerî wê, di temenekê xwezayî de wê, werênê ser ziman. Em di wê temenê de empetiyekê bikin wê dikarin wê bi wê re wê werênina ser ziman ku wê, her tiştên ku ew di jîyanê de hena wê, bi awayekê wê hebin û wê bi wê heyîna xwe re wê weke rasyonalîyekê bi temen bikin bi hebûna xwe re. Di wê temenê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê ser ziman. Ev aliyê bi têtîna rasyonalismê ê xwezayî mirov bi suherwerdî re jî dibînê. Lê suherwerdî wê, dema ku ew li aqil dihizirê wê, çawa wê, derxê li mertebeyek bilindtir bi fahmkirina xwe re wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi ast û pîvanek bilind a aqilî jî wê li wê bihizirê. Di wê

temenê de wê, di awayekê de wê, weke ku ew wê, dixwezê wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê, weke aliyekê wê yê din jî wê, di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê têtîna rasyonalmê wê, di nava jîyanê de wê mirov dikarê wê di awayekê de wê bi her tiştê ku ew heya re wê, werênê ser ziman. Ku mirov li wê dihizirê wê, di awayekê de wê têtîna rasyonalmê wê, bi wateya heyînekê, hebûnek dîyar, têtînek û ankû fahmkirinek ku ew ji me re rast were û hwd re wê, dikarê wê, di awayekê de wê werênê ser ziman.

Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, têtîna rasyonalmê wê dema ku mirov li wê dihizirê wê hinek aliyên hizrî ên bi fenomenî ku wê mirov di wê de di zikhevdu de wan kifşdikê wê werina dîtin. Di temenê de wê, minaq wê di wateyên jîyanî de wê, dema ku mirov bi wê dihizirê wê weke ya rast û ku wê di awayekê de wê li mirov û derka mirov wê bi makûlî wê were wê, bi wê re jî wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, di temen û awayekê objeyî û dîyarî de wê, bi wê re wê were ser ziman. Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê bi wê rengê wê rasyonalmê wê di fahmkirinê de wê li ser temenekê rastiyî wê were fahmkirin.

Di aslê xwe de wê rasyonalmê wê, di fahmkirinê de wê, hertimî û her demê wê bi xosletên pêşketina wê re wê hebê. Di wê temenê de wê, rasyonalmê ku mirov wê bi têtîna wê fahmbikê wê, ji aliyê hizrî ve ku mirov li wê bînerê wê weke têtînek hizrî wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Minaq wê, dema ku em li mejiyê mirovê dema mîtolojiyê û yê demên mîtolojiyê bihizirin wê, ew wê di wê çerçoveyê de wê xwediyê awayekê hizirkirinê bê. Wê, dema ku wê tiştkekî wê werênê ser ziman wê di nava rêgezên wê hizirkirinê wê werênê ser ziman û wê ew ji wê re wê makûl û rast wê were. Di wê temenê de wê têtîna fahmkirinê wê bi gotina rastiyê re jî û wê bi gotina ya makûl re jî wê di awayekê de wê weke ku em dibînin wê di wê temenê de wê, weke ku wê bi gûharê.

Di aslê xwe de wê, dema ku em di wê temenê de bi wê dihizirin wê, dibînin ku wê, rengên hizirkirinê ên demê wê di wê temenê de wê, bi pîvan, rastî, rest û rastiyên xwe re wê, di awayekê de wê, werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, ya ku wê li mirov wê rast wê were û wê li mirov wê rast newê wê di felsefeyê de wê, cûda bê û wê di nava têtînen bawerîyî û hwd de jî wê, karibê wê cûdabûnê bi xwe re bide nîşandin. Wê demê wê, têtîna rasyonalmê wê çendî ku wê di dîmenekê de wê weke temenekê hevbeş ê fahmkirinê wê bi wê re wê

weke ku wê bi xwezayî wê hebê jî lê wê, di awayekê de wê, bi vegûharîyê wê, ew li gorî demê û têgînê wê hebê. Li vir wê demê wê bi rasyonali mirov çawa dinerê û kji kûve dinerê wê, weke ku wê weke aliyna rêgezî ên hizirkirinê ku wê di wê temenê de wê, bandûrê li wê rengê fahmkirinê ê wê jî wê bikê bê.

Di mijare fahmkirinê a rasyonalmê de wê, di wê temenê de wê, demê wê, rasyonalm wê karibê li gorî têgîn, dem û ast û pîvanên fahmkirinê bibê xwediyê rengên fahmkirinê li ser têgîn, îdea, fenomen, dîyarde û hizirkirinên me yên di derbarê jîyanê û hwd de. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê giring bê. Di zanistê de wê têgîna dîyardeyê wê, di wê temenê de wê, li ser temenekê ceribandin û çavdêriyê û hwd re wê, were fahmkirin. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, dema ku mirov ji demê li demê wê li wê bigihijê wê, encama ku em gihiştinê de wê, karibê ji wê cûdatir mirov bigihênê li encamna fahmkirinê.

Wê demê wê di wê temenê de wê têgîna fahmkirinê wê, di wê rengê de wê, mirov çawa dibînê wê, di awayekê de wê, weke ku wê bi felsefeyê û aqilmeşandina wê re wê were dîtîn wê bi giringiyekê wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê dema ku em bi têgînê di mijara rasyonalmê de dikin ku em kûr bibin wê di aslê xwe de wê, hin bi hin wê bi wê re wê gelek aliyên hizirkirinê ku em bi wê re pêwîst dibînin ku em werênina ser ziman xwe didina dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de rasyonalm wê weke aliyekê hizirkirinê ê giring wê xwe bide nîşandin.

Tiştê ku mirov wê hizirkir, hîskir wê, karibê wê weke nîşanaka wê herê bikê? Di wê temenê de wê dema ku em li gorî têgîna rasyonalmê li wê dihizirin wê çendî ku wê hinekî wê qiymetê bi wê jî wê bipîvê lê wê ji wê zêdetirî wê weke ku wê bixwezê. Wê di çerçoveya têgîna rastiyê de wê, di awayekê de wê bi hebûna bi dîyar a heyî' re wê, xwe bitêgînî wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman.

Rasyonalmî aqilî wê, ji gelek aliyên din ê felsefeyî û teorikî ve wê, ji serdemên navîn û pê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, pêvajoyên hizirkirinê ên teorikî ku wê bîn hanîn li ser ziman wê, di wê temenê de wê bi wan wê were hizirkirin. Di aslê xwe de wê, dema ku em pêvajoyên xate hizirkirinê ên dem bi dem wê li wê dihizirin em wê dibînin ku wê her dem wê bi rengê hizirkirina xwe re wê, di dewama wê de wê li ser temenê ya berê re wê, xwe biafirênê û wê, bi nûkirinî, nûjenkirinî û hwd re wê bînê ser ziman.

Çerçoveyek teorikî ku wê bahsa rewşek hizirkirinê wê bikê wê mirov çawa wê karibê wê bi wê re wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman? Çerçoveya teorikî wê, dema ku wê gotinên wê bi wê li hevdu wê bèn hûnandin wê di wê de wê çî wê weke derk, hîs, aqil, fahm, hiş û hwd wê, di temen de wê were esasgirtin? Di aslê xwe de wê, ev wê, weke aliyna ku mirov di wê temenê û çerçoveyê de dikarê zêdeyî li ser wan mejî bi wastênê û her ku mirov bihizirê jî wê karibê wê encamên hizirkirinê ên nû û nû wê bi xwe re wê bènê bide hanîn li ser ziman.

Zanîna teorikî wê, di wê temenê de wê, dema ku mirov wê di afirênê wê, azmûn û fêrên me yên jîyanî, jîr û hişmendî wê di wê de wê weyn bileyizin. Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman. Mînaq dema ku wê Einstein wê teoriya 'ditbariyê wê werênê ser ziman wê, di awayekê de wê weke ku wê dîmenekê bi darêjkî ê fizikî wê li hemberî mirov wê nebê ku ew bi wê were ser ziman. Lê di dewama wê de wê, ew wê, çawa wê, bê hanîn li ser ziman? Wê demê wê, hinek levkîrînên bi gotinî li ser pêşdîtinên me yên bi hissî û hwd re wê, di awayekê de wê, bê hizirkirin. Wê, di dewama wê de wê gelek berheviyên me yên xêvî ên ji destpêka pêşketina jîyanê ve wê mirov wê hebin. Her mirov wê dema ku wê ji ya berî xwe wê bibê û wê bijî wê, ji wê bi rekandî wê, girtinên ku ew digirê ku em bi wê bihizirin wê dîrokek biolojikî a hizirkirinê a bi hezaran salan ku wê mirov karibê di temenê wê de wê bi wê kifşbikê wê karibê wê werênê ser ziman. Yanî bi gotineka din jî wê dema ku wê mirovek wê di demekê de wê bijî wê tenê wê, ew fêrbûnên wî û ankû wê yên wê demê wê ne bi sînor bê di temenê wê de. Wê ji wê zêdetirî wê bi hebûna zindiyî a di wê temenê de jî wê aliyên ku wê bi wê re wê werê hizirkirin wê hebê.

Di awayekê konseptî de wê, di demên ku mirov wê, li fezeyê û pêvajoyên wê yên bi demê re wê li wê bihizirê wê du hizir wê bi astronomikî wê derkevin hemberî me. Yek wê 'fezeyê bi sînor' bê. Ya din jî wê 'fezeyê bê sînor' û ankû 'fezeyê sermed' bê. Wê di wê temenê de wê ew wê bi wê re wê, were ser ziman. Di wê temenê de wê, mejiyê me wê, dema ku wê ew pêvajoyên fezeyê ku ew sermed jî bê û bi sînor jî bê wê, di awayekê de wê bikê ku ew xwe bigihênê bûyînên ku ew di wê dema bûyî û bûhûrî de wan kifşbikê û wan werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê têgîna rasyonalismê wê bi temenê wê yê fahmkirinê wê hilde li dest û wê werênê ser ziman bê. Mijare rasyonalismê wê, di aqil û ankû hizirkirinê de em dikarin wê, di awayekê din de jî wê kifşbikin û wê werênina ser

ziman. Ew jî wê bi têngîna ya ku ew ji jîyane mirov re rast dibê û ku ew li gorî wê bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê bi wê re wê bihizirê û wê bi wê re wê werênê ser ziman. Berê mirov û aqilê mirov wê dema ku wê bi pêşde bê û wê bi pêşve wê bihizirê wê di wê temenê de wê, dema ku ew di wê de dijî ew wê jî di xwe de wê, bi hişmendî dikê. Ev jî wê, di çerçoveya ahengek jîyanî de ku wê bi pêşde wê herê wê, bi wê re wê mirov dikarê wê werênê ser ziman. Wê ji ya piçûk bi ber ya mazin ve wê herê. Weke ku wê çawa ji şaneyekê wê pergale organismayên mazin ên zindiyî wê bi demê re wê biafirin û wê, bi ber pêvajoyên komplike ve wê herin. Di wê temenê de wê bi wê re wê dihizirê.

Mijara fahmkirina bi têngîna rasyonalmê û jîyanê re wê bi gotinekê jî wê werênê ser ziman wê dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman. Jîyan wê, temenê wê li ser jiyankirinê bê. Wê demê wê her tiştên ku wê jîyankirinê wê bi temen dikin, diparêzên û wê di afirênin wê di wê de wê weke aliyekê rasonali a li gorî wê karibê were dîtin. Di wê temenê de wê, dema ku wê bahsa mafê xwe parastinê û ankû mafê jîyanê û hwd wê were kirin jî wê di wê rengê de wê, di awayekê de wê temenekê wê yê fahmkirinê wê hebê.

Mijara rasyonalmê wê di awayekê de wê weke xwe di jîyanê de û di sekna xwe de hebê jî wê dikarê wê werênê ser ziman. Yan jî weke ku wê ew xate wê ya jîyanî hebê wê çawa wê li gorî wê bijî û wê werênê ser ziman wê, dikarê wê di awayekê de wê werênê ser ziman. Di mijara fahmkirina têngîna rasyonalmê de wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê giring ê fahmkirinê wê xwe bide dîyarkirin(Çav: Davidson, Herbert (1992), Alfarabi, Avicenna, and Averroes, on Intellect, Oxford University Press, p. 3-10).

Minaq em dema ku em li gorî restên dema xwe dihizirin em rastiyên ku em dibînin em bi wê re dihizirin û bi wê re em dihênina ser ziman. Di dewama wê de em dikarin wê jî wê weke aliyekê wê yê giring wê werênina ser ziman ku wê, têngîna rasyonalmê wê, weke têngîneka ku mirov wê bi di wê temenê de wê, bi aqil re wê, fahmbikê bê.

Di aslê xwe de wê, mijara rasyonalmê wê, di awayekê de wê li ser 'aqil' re wê, di awayekê de wê, di destpêka dmeên hemdem de wê pirr zêde wê bê li wê hizirkirin. Di wê temenê de wê minaq empirist wê, dema ku wê bihizirin wê, çavkaniya zanînê wê, cerbên me bin. Minaq wê, filosofên demên hemdem ên weme John Locke wê, bi gotina 'lewhaya vala ('tabula raasa')' wê ew wê, biavêjina li holê. Li gorî wê

mantiqê dema ku mirov wê, di xêva mirov de wê, ti zanîn û ankû fahm wê nebê. Di wê temenê de wê weke lewhayek ti tişt li wê ne hatî naqşkirin wê bê hanîn li ser ziman(Çav: Baird, Forrest E.; Walter Kaufmann (2008). From Plato to Derrida. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Prentice Hall, p. 70-110).

Ev têtîna wê, di serdemên serdemên hemdem de wê weke têtînek empirist ku wê werê ser ziman bê. Di têtînen weke yên baxtewariyê de wê, bi wê were bawerkirin ku wê dema ku mirov wê were dûnyê wê, di awayekê de wê, baxtê mirov ku mirov wê bi wê çî bijî ji destpêka jîyane xwe û heta dawîya jîyane xwe wê nivîsî bê wê weke gotineka vajî bê.

Di aslê xwe de wê, têtîna baxtê wê, di wê temenê de wê, weke têtînek ku wê di serdemên navîn de wê, di wê temenê de wê pirr zêde wê li wê were hizirkirin. Wê weke têtîneka ku wê ji temen ve wê, bi rêyên baweriyê bê û ankû aliyên din ên felsefeyê û hwd ve wê, temenê hizirkirinê me biafirênin. Li gorî wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi wê re wê, were hizirkirin. Di mijara hizirkirinê de wê, di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê wê din wê xwe di çerçoveya mijarê de wê bide nîşandin. Wê dema ku wê ev wê were lêpîrsîn li ser têtînen weke yên rasyonalmê û hwd re wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, temenê lêpîrsînê wê, were û bibê. Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, ya ku wê hallac jî û Suhrewerdî jî wê, di felsefeya wan de wê, di awayekê ji temen ve wê bikê ku ew bibê bi aliyekê rexnegir û lêpîrsîner de wê, ev alî bê. Wê, di wê temenê de wê, têtîna lêpîrsînî û rexnegir di demên serdemên navîn de wê, di wê temenê de wê, li ser esas û temenê rewş û hebûnê jîyanî re ku wê mirov wê bi wê û li gorî wê çawa wê bihizirê re wê, were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov wê, bi gotinên xwe wê brîyarê bide ku ew tiştê bikê û ku wê piştê wê, ji mirov re wê bê gotin ku 'wê hêzek ku wê hemû tiştê bide kifşkirin wê hebê' wê, di dewama wê de wê, li ser van herdû aliyên ku wê mirov bi wan dijî re wê, lêpîrsîn wê bibê. Wê dema ku wê hêzek hebê ku ew hemû tiştê dide kifşkirin û ankû hemû tiştê ku mirov bikê ew li anîya mirov nivîsê bê wê demê wê, çawa wê biryara çûnûhatinê, kirina tiştê, hêrsbûna li kesekê din û hwd dide? Wê ew jî wê weke aliyekê wê yê din ku wê di mejî de wê, bihizirê bê. Di wê temenê de wê, di nava helwest, hizirkirin û dîtbariyan de wê, lêgerîna li çerçoveyek fahmkirinê a rasyonel wê di wê rengê de wê, xwe di awayekê de wê, bide dîyarkirin.

Rasyonalism wê, têtgînek epistemolojikî wê çavkaniya wê, aqil bê. Di wê temenê de wê, bi wê re wê were hizirkirin. Di dewama wê de wê, dema ku mirov wê bi wê re wê bihizirê wê, di awayekê de wê li ser awayên me yên hizirkirinê re wê, werê ser ziman. Minaq ku wê dema ku wê A tişteke biavêjê li holê û wê B ji wê gûmanê bikê wê, demê A wê li ser temenekê fahmkirinê a rasyonal re wê, hêncet, çavkanî û ankû sedemê wê lê bigirê ku ew wê werênê ser ziman û ew wê bi wê piştrastbikê. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, awayekê hizirkirinê wê di temenê hizirkirin, û piştrastkirina wê ya li ser sedemê re wê, di awayekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin(Çav: Cottingham, John. 1984. Rationalism. Paladi/Granada Sommers (2003), p. 15-40).

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê aliyê sedemê bi têtgîna rasyonalismê re wê li wê bihizirê wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke temenekê lêpîrsînê ê fahmkirinê bi awayekê makûl û ankû di levkirinek ahengî de ku wê werênê ser ziman wê bingihê wê biafirênê. Di wê rengê de wê, têtgiliya sedem û rasyonalismê wê, li ser temenê wê rengê ê lêgerîna piştrastkirinê re jî wê, di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di warê têtgînên weke yên mantiq, matematik, metafîzîk, rewîst û hwd wê, ew hizirkirin û fahmkirin wê bi çerçoveya rasyonalismê re wê hebê ku wê bê gotin û hizirkirin ku wê temenekê xwezayî ê rasyonal ê ku mirov li ser wê re bihizirê û wê bi wê re wê werênê ser ziman wê, hebê. li ser wê re wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê din wê, di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman(Çav: Gottfried Wilhelm Leibniz, 1704, New Essays on human Understanding, Preface, p. 150- 153).

Di aslê xwe de wê, ew temenê ku wê, Suhrewerdî bê, berî wî hallac bê û berî wî jî heta Dinwerî ku mirov herê û werênê ser ziman wê di nava têtgînên wan ên metafîzîkî, matematikî, mantiqî û hwd de wê ev wê hebê. Ya ku wê Şehrezorî wê, di temenekê metafîzîkî de wê, di awayekê de wê bi awayekê aqilane wê kûr bikê û wê bikê ku wî kûrbibê li ser hizrên zaneyên weke Hallac û suhrewerdî û hwd re wê, di aslê xwe de wê, ev temen bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê ew wê bi wan re wê, temenekê hizirkirinê jî wê di awayekê de wê biafirênê.

Metafizîka şehrezorî wê, di awayekê de wê, dema ku mirov wê hinekî li ser wê bisekinê wê, di temenekê de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê giring ê, fahmkirinê a bi aqil wê biafirênê. Di wê temenê de wê, du temenên hizirkirinê wê, bi şewayê wê di wê demê de wê, di awayekê

de wê weke temenê hizirkirinê wê xwe bidina dîyarkirin. Yek wê bi nêzîkatîuya mantiqî bê û ya din jî wê bi nêzîkatîya rasyonal bê. Wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke ku em bi suhrewerdî re dibînin wê, di aslê xwe de wê, aliyê rasyonal wê zêdetirî wê weke ku wê li pêş bê. Di çerçoveya suhrewerdî a rasyonalî de wê, çerçoveya ontolojikî ku wê ew wê bi wê dihizirê wê, li ser wê re wê şehrezorî wê, bigihijê têgînek metafîzîkî a bi aqilî. Di wê temenê de wê, ew wê bi wê re wê, bihizirê. Di awayekê de wê, dema ku mirov wê, hinekî berî suhrewerdî û şehrezorî diçê wê dibîne ku wê, bi zaneyên weke Dinwerî de wê, aliyê mantiqê weke ku wê di awayekê de wê, zêdetirî wê, li ser temenekê ku ew rêgezên wê bi xwe kifşdikê re wê li pêş bê.

Lê rasyonalmî wê, di wê temenê de wê, weke ku em bi rengê wê ye fahmkirinê bi felsefeya suhrewerdî û ya şehrezorî re dibînin wê, di awayekê de wê, weke ku wê, bi çerçoveya derkkirina zêhn û jîrê re wê, di awayekê de wê, were ser ziman. Di wê temenê de wê, çavkaniyên zanînê û ew dihên hizirkirinê wê çî bin wê bi wê re wê, zêdeyî wê li wê were hizirkirin. Di awayekê de wê, wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di aliyekê din de jî wê, rêyên gihiştina li zanînê wê weke sehên me û hwd wê, weke aliyekê din bê ku wê bi wê re wê were li wê hizirkirin. Suhrewerdî wê çendî ku wê ew wê, di wê rewşê de wê, di wê bawerîyê de bê ku wê, rêyên me yê derkkirinê sehî wê, xwediyê dîyarîyekê jî bin lê ew di awayekê de wê, bi awayekê ontolojikî wê, li ser çavkaniya wê re wê, di wê temenê de wê, li rex têgînek cerbî wê weke ku wê xwediyê têgînek din a weke ya ontolojikî ku wê hinek wê bi gotina 'yazdanî' re wê werênina ser ziman û ew wê bi gotina 'rohniyê' re wê dihênê ser ziman wê, were ser ziman. Di wê temenê de wê gotina rohniyê û ankû 'îşraqê' a felsefeya suhrewerdî wê, mirov dikarê wê di awayekê de jî wê weke di rengê gotina Leibniz a bi rengê "sehên me ku ew çavkaniya hemû zanîna me jî bin lê wê ne têr bin ku ew hemûyî bidina me' re ku wê werênê ser ziman wê, di şewayekê de wê, di dîmenekê din de wê rengê hizirkirina suhrewerdî jî wê weke gotineka ku mirov dikarê bi wê salixbikê û wê werênê ser ziman jî bê(Çav: Gottfried Wilhelm Leibniz, 1704, *New Essays on human Understanding*, Preface, p. 150-152).

Suhrewerdî wê, di fahmkirinê de wê, gihiştina li fahmkirinê wê, rêyên sehê wê red nekê. Wê, li ser wan re wê bihizirê. Lê ew di awayekê de wê, weke ku ew wê têrnebînê wê dîmenekê hizirkirinê wê di wê temenê de wê bi epistemolojikî û ontolojikî wê bide me. Epistemolojiya Suhrewerdî

wê dema ku mirov wê salixbikê wê, bi çend gotina bi wê rengê mirov dikarê wê salixbikê û wê werênê ser ziman ku ewê zanîne weke xwezayê ku ew bi felsefeyê were dahûrkin û fahmkin bê. Derk, sedem, xêw û dîtina bo piştrastkirinê û ankû sedemê wê, weke aliyna temenî ên fahmkinê wê werênê ser ziman. Di awayekê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê bi felsefeya suhrewerdî re wê, têtîn û ankû tişt wê, ji xwe wê hebê. Lê gihiştina li zanîna wê, di awayekê de wê, bi wê ku wê bibê wê, di awayekê de wê, weke aliyekê din ê wê yê şubjeyî ê bi ast û qiymet wê biafirênê li gorî wî. Li ser temenê hizirkirina baweriyê jî wê dema ku ew dihizirê wê bi hêncetkin û hwd re jî wê, di awayekê de wê, bi wê re wê bihizirê û wê weke di dewama hevdû de wê, bi wê pêşketina wê re wê, werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ji hevdû derhanîn û ankû pêşxistinê wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê bê dîtîn û wê werê hanîn li ser ziman. Di warê têtîna gûmankirinê û hwd de wê, di wê temenê de wê bi hêncetkinê û ankû dîtina hêncetê û ankû sedemê wê weke aliyekê wê yê ku wê li ser wê re wê, bi şewayekê aqilmeşandinê ku wê bê hizirkirin re wê, bibînê û wê, li wê bihizirê. Minaqê îdeyên platon ên weke bi têtîna ku ew di gerdûnê de hena û aqil wê tenê wê weke têtîneka ku ew wan kifşbikê wê, çendî ku wê şewayekê di dîmenî de wê ne dûrî rengê hizirkirina suhrewerdî jî bê lê tenê bi wê rengê wê hanîna ser ziman wê, di awayekê de wê, weke ku wê kêmbimênê di fahmkinê de. Li ser wê temenê suhrewerdî çerçoveyek epistemolojikî a tekûz wî bi felsefeya xwe re weke ku wî daya dîyarkirin. Di çerçoveya hizirkirinê wî de pirsên weke zanîn çi ya, çavkaniya zanîne çi ya, zanîna rast heya û ankû nîn a, nepeniya zanîne çi ya, şewayê zanîne çi ya û di dawîya dawî de mirov çawa dikarê xwe bigihênê li zanîne û hwd wê, weke çerçoveyna têtîni û pirsî ên ku ew bi wan dihizirê û dikê ew hizrekê bi wan werênê ser ziman bin. Gotina gihiştina sirra zanîne û ankû nepeniya zanîne wê, di aslê xwe de wê, weke aliyekê din ê giring bê ku mirov wê, di serî de wê, dibînê ku ew li ser wê disekinê. Heta ku wê Suhrewerdî wê bihizirê ku wê kesê ku ew gihişt wê nepeniyê wê bihişî hikmet û sîyanên mazin û wê hemû nepeniyên jîyanî wê li pêşîya wan wê vebin. Wê li hemû nepeniyên jîyanî wê waqif bin.

Di têtîna epistemolojikî de wê, dema ku mirov wê, di wê temenê de wê bi wê dihizirê wê, wê di awayekê de wê, weke ku em bi suhrewerdî û şehrezorî re dibînê wê çendî ku wê dem wê bi bi ber pêşarojê ve wê werê wê zêdetirî wê, têtînenê weke yên metafîzîkê û hwd wê, di çerçove û temenekê hîyararşikî de wê pêşkevin wê dest bi kifşkirina rengên

hizirkirinên me bikin. Di wê temenê de wê dema ku wê suhrewerdî wê, her ast û têngîna bi zanînî ku ew gihiştîyê de wê, têrnebinê wê, ji aliyekê ve jî wê ev jî wê di temenê wê de wê hebê. Di wê temenê de wê, di epistemolojiya suhrewerdî de wê, rasyonalişm wê zêdetirî wê, weke ku wê li ser wê temenê wê li pêştir bê.

Lê di rewşa hizirkirinên minaq zaneyên berî wî ên weke Dinwerî, Rêzî, û heta cizirî û hwd wê, di wê temenê de wê, zêdetirî wê, di awayekê de wê, zêdetirî wê, bi têngînek rasyonel re wê mantiq wê weke ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, di wê xate hizirkirin û pêşketinê de wê weke ku em dibînin wê di nava mantiq û rasyonalişmê û rengên hizirkirinên wan de wê, çûnûhatin wê di wê temenê de wê, hertimî wê bibê.

Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê, di wê temenê de wê werênê ser ziman ku wê, weke aliyekê giring wê, xwe bide dîyarkirin wê, di wê temenê de wê, dikarê wê, werênê ser ziman ku wê, têngîna hizirkirinê wê, hin bi hin ku wê bi ber demên hemdem ve wê herê wê, di awayekê de wê, weke ku em dibînin wê zêdetirî wê, di wê çerçoveyê de wê mantiq, rasyonalişm û metafizîk wê weke rengên hizirkirinê û şewayên wê hin bi hin wê zêdetirî wê xwe bi dîyariyekê wê bidina dîyarkirin. Em di wê temenê de wê zêdetirî wê, di awayekê de wê kifşdikin.

Di mijara hizirkirinên bi têngînî de wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê, ew wê, zêdetirî wê, xwe bide dîyarkirin. Di mijara hizirkirinê de wê, ev wê weke aliyekê giring wê, xwe bide dîyarkirin. Hizirkirinên bi felsefeyê wê, di wê temenê de wê, weke ku em di serdemên navîn de bi giştî wê dibînin wê, wê, di hizirkirinê de wê, şêwa û rêyên gihiştina zanînê wê di temenekê etimolojikî û epistemolojikî de wê, zêdeyî wê nîqaşên wan wê êdî wê di wê temenê de wê xwe bidina dîyarkirin. Em di dewama wê de dikarin wê weke aliyekê din jî wê di dewama wê de wê, werênina ser ziman ku wê mijara hizirkirinê wê, di awayekê de wê, bi ber razberî û teorizebûyînê ve wê herê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, rengê hizirkirinê wê xwe bide dîyarkirin. Ber vê yekê wê, rengên têngînên bi hizirkirinê ên weke mantiq û rasyonalişmê wê cûda û cûda wê, di awayên xwe de wê, êdî wê, giringîyekê wê bi xwe wê bistênin.

Zêdetirî wê hizrên ku wê di wê temenê de wê, li ser mantiqê û lêpîrsînîya wê re wê bibin wê, di awayekê de wê weke ku em bi suhrewerdî re dibînin wê li ser alî û têngînên hizirkirinê ên weke rasyonalişmê û hwd ku wê bibin wê werina dîtin. Di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê, hatina berhevdû a têngîna mantiq û rasyonalişmê wê di wê temenê de wê, di awayekê û dîmenekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Bi hizirkirinê wê di wê temenê de wê, çawa wê, bê ghiştin li awayekê rast û baştir ku mirov bi wê dikarê bigihijê zanîna rast wê, di wê awayê de wê, derkeve li pêş. Hizrên suhrewerdî ên rasyonali ku wê li ser temenekê rexnegiriya mantiqî a aristo û hwd re wê bibin wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, temenê wan wê hebin. Wê bi wê re wê, ji aliyekê din ve jî wê, ev wê nîşanaka tiştekekê din jî bê di demê de. Wê ew jî wê nîşanaka wê bê ku wê bi ber demek din a ku wê di wê de wê, zanîn bi hemû aliyên xwe ve wê, bi giringî wê derkeve li pêş ve wê, were dîtin.

Weke ku em di zanîngehên mazin ên perwerdeya astbilind ên weke ya sor (zanîngeh/ dibistana sor a li cizira bota) wê bibin wê, tiştekekê din wê bi xwe wê bidina nîşandin. Di wê zanîngehê de wê, cûreyên zanîne wê weke ku em dibînin û wê were dîtin û ser ziman wê werina nîqaşkirin û wê li ser wan wê bê sekin in. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê ye din ê giring jî wê, di wê çerçoveyê de wê, çawa wê 'kûrbûn' wê bibê û wê di dewama wê de wê, bê ghiştin li 'rastteqîniyê' û hwd re wê, xwe bide nîşandin. Ev jî wê, aliyekê hizirkirinê ê epistemolojikî wê bi rasyonali û rengên hizirkirina wê re wê, hin bi hin wê bi xwe re wê, bide nîşandin. Suhrewerdî destpêkek bi têgîna rasyonalismê û li ser wê re wê bi aqilê rexnegir ku ew bê pêşxistin re kir. Di wê temenê de wî ew pêşxist.

Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê, lêpîrsînên weke li ser têgînên zanîni re wê dema ku wê gûmankirin wê were kirin wê, li ser wê re wê were hizirkirin. Em weke ku em di nava hizrên filosofên kurd ên wê de dibînin wê, bizêdeyî wê, aqilê gûmankirinê wê were hizirkirin. Di demên destpêkê ên serdemên navîn de wê li ser têgînên gûmankirinê ên bawerîyê û hwd re wê, di awayekê de wê, weke ku wê were dîtin û ser ziman wê, were ser ziman. Mînaq Suhrewerdî jî û şehrezorî jî wê di wê temenê de wê lê bihizirkirin. Berî wan hallacê mansurî wê, di wê temenê de wê, bihizirê û wê, gelek hizrên xwe wê, werênê ser ziman. Di wê xatê de ku em dihizirin em gelek zaneyên ku wê hizirên wê di wê temenê de wê, werê hizirkirin û wê werênina ser ziman em dikarin wan bibînin.

Di awayekê de wê têgîna gûmankirinê û ankû rexnegirtinê wê, di wê temenê de wê, di wan deman de wê bi zêdeyî wê weke dû rengên hizirkirinê ên ku wê derkevina li pêş bin. Pêşî wê li ser bawerîyan re wê derkevina li pêş. Weke bi wê bawerkirin û ankû bawernekirinê û hwd re. Lê piştê wê, ev têgînên gûman û rexneyê wê, di nava zanîne de wê, temenê wan wê biafirê û wê bi zanîne re wê, temenekê hizirkirinê wê êdî

wê, bi xwe re wê biafirênin. Di wê temenê de wê, dema ku wê bi felsefeyî wê bèn lêpirsînî wê, di wê temenê de ew zanîn wê çendî wê rast bê û ankû ne rast bê, çendî ez bi wê bawer im û ankû ne bi wê bawerim û hwd wê, ev wê, werina lêpirsin. Suhrewerdî têtîna gûmankirinê ew dibînê. Ew di nava gotinên xwe de wê, dikê ku wê werêninê ser ziman. Lê ji ber şartûmercên demê ên hizirkirinê wê, di awayekê de wê, hemû di bin têtînek rexnegirî de wê weke hallac ku wê werênê ser ziman ew wê bènê ser ziman.

Di aslê xwe de wê, têtînen gûmankirinê wê, di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê, weke ku em dibînin wê bi zanîn û pêşketina wê re wê zêdeyî wê pêşkevin. Wê weke bergir ku wê oldar wê, serî li wan bidin wê çawa wê pêşîya gûmankirinê di mejî de wê bigirin wê, çawa temenê lêpirsînê wê ji holê wê rabikin wê bi gotinên weke “ew nayê lêpirsîn”, “lênepirsa tenê pê bawer ba”, “lêpirsîn li dijî baweriyê ya”, “lêpirsîn gûmanê çêdikê” û hwd wê, di wê temenê de wê, di awayekê di dewama hevdu de wê, werina ser ziman. Wê dema ku wê bahsa felsefeya hallac wê were kirin de wê, bi gotinên weke ku wê li ser navê wî were gotin wê bê gotin “ew bi gotinên ku ew gûmanê di serê mirov de çêbikê!” û ankû “ew bi gotinên ku mirov bi bawerîya wan re bikê nava gûmanê de!” ew bi wan re diafirê. Di dewama wê de wê gotinên weke “ew wan ji baweriyê dûrdikê” û ankû “ew wan ji rêya wan a baweriyê derdixê” û hwd re wê were ser ziman. Ev gotin wê çendî ku wê weke gotinna parastin û di wan de wê dijayetî jî wê di awayekê de wê hebê jî lê wê bi xortî wê di wan de wê bi zêhnî, felsefeyî û awayekê din jî wê, çerçoveyek hizirkirinê a bi têtîna gûmanê a bi zanînê re wê, di wê de wê hebê. Gotinên weke “bi aqilê xwe mirov dikarê bigihijê li rastiyê” wê di dewama wê de wê, were gotin. Wê dema ku mirov aqilmeşandinek kir wê ne dîyar bê ku mirov wê bigihêjê heman encamê û ankû na. Wê dema ku wê du mirov wê aqil bimeşênin wê, ew karibin bigihijina dû encamên ji hevdu cûdatir jî. Ev jî wê, di awayekê de wê, weke aliyekê din ê ku wê temenê gûmanê wê bi xwe re wê, di awayekê de wê bide afirandina wê bikê. Ber ku wê, di wê temenê de wê, di dema aqilmeşandinê de mirov wê, li ser hêncet û sedemên ku ew her têtîna ku ew ji wan re dihênê wê bihizirê û wê pêde wê herê. Di wê temenê de wê, temen û şewayekê hizirkirinê wê biafirê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku mirov wê, di serî de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku ev têtîna wê, di warê hizirkirinê de wê di nava zanîn û hizirkirina ku wê bi demê re wê

êdî wê bibê wê zêdetirî wê derkevina li pêş. Em di demên navîn û dawî ên serdemên navîn de dibînin ku wê, di wê temenê de wê, hin bi hin wê di nava 'zanîna olî' û 'zanîna ne olî' de wê cûdabûn wê derkeve li pêş. Wê ew cûdabûn wê, di wê temenê de wê zanîne wê bi serê xwe wê weke têngnek hizirkirinê wê biafirênê û wê derxê li pêş. Di wê temenê de wê, gotinên weke "dervî zanîna olî ya rasttir nîn a" û ankû "tenê zanîna baweriyê rast a" wê weke bertekna bi zanîni ku wê di wê warê de wê, di nava wan herdû aliyên hizirkirinê de ku wê bibin û wê derkevina li pêş bin.

Têgîna gûmanê wê di nava zanîne de ku wê bi hizirkirinê wê bê pêşxistin û çandin wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, êdî wê, aqilê felsefeyê û wê di dewama wê de wê, aqilê zanyarî ê hemdem wê xwe bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, lêpirsînên li ser rastî û ne rastiyê re ku wê bibin wê weke ku em dibînin wê êdî wê di dewama wê de wê, hizirkirin û lêpirsînên wê weke 'rastî çi ya' 'çi çawa rast a', 'mirov rastiyê çawa dikê wê fahmbikê û salixbikê' û hwd re wê, xwe bidê dîyarkirin. Ev jî wê, weke aliyna ku wê di dewama wê de wê, bên hizirkirin bin.

Hizirkirinên bi zanîne û 'gihîştina li zanîna rast' wê, di wê temenê de wê weke aliyekê giring ê ku wê bi wê were hizirkirin bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, zanîna me ya ku ew heya wê li ser temenekê bi aqilbûnê û encamên wê re wê bê kirin berlêpirsînê de. Di wê temenê de wê, encamên wê yên ku ew derdikevin ew ber çi derdikevin wê mirov wê fêrî wê lêpirsînê wê bikê bê. Di dewama wê de wê, ew wê êdî wê, di wê temenê de wê, zanîne wê bi rastîya wê re wê, di awayekê de wê bihizirê û wê, werênê ser ziman. Zanîn wê, dema ku ew bû û awa stand û gihîşt şeklekê wê, di wê de wê êdî wê, ew wê bi darêjkî wê mirov wê, ji wê bigihîjê fahmkirinan. Wê, di wê çerçoveyê de wê, êdî wê mirov wê, di dewama wê de wê bi wê re wê, bihizirê û wê werênê ser ziman.

Zanîn û rastîtî wê, di wê temenê de wê lê were lêpirsîn. Wê di dewama wê de wê rastî û jîyan jî wê bi heman rengê wê temenekê hizirkirinê wê biafirênê. Bi gotinên weke 'ya li gorî jîyanê rast' û 'ya li gorî jîyanê ne rast' ev jî wê weke aliyna ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê werina hizirkirin bin. Di wê çerçoveyê de wê zanîn, rastî û jîyanîtî wê di ahengekê de wê di dewama hevdu de wê bi wan û təkiliya wan a bi hevdu fahmkirinê û ankû fahmkirinê re wê were lêpirsîn û wê li ser wê were sekin in.

Ev dema ku wê di wê de wê êdî wê zanîn wê bi wê rengê wê di wê de wê derkeve li pêş wê êdî wê demek ku wê bi ber pêşketina demên hemdem û rengê aqilê wê ve wê çuyin wê bibê bê. Wê beremberê wê êdî wê di kurdî de wê gotina 'zanyariyê' wê were bikarhanîn. Ev wê, wateya wê ew bê ku wê, zanîn wê bi serê xwe wê, weke çerçoveyek fahmkirinê bê û wê bi zanînê wê were dîtîn. Wê di wê temenê de wê, di wê de wê rastî wê, lêgerîna wê û fahmkirina wê zêdetirî wê, bi awayekê fahmkirî wê derkeve li pêş. Zanyarî wê gotineka ku wê ji têngîna azmûn, fêr û cerbê jî wê ne dûr bê. Wê, wateya wan jî wê, di xwe de wê, di awayekê de wê, biafirênê. Aqilê ku ew hatî ceribandin wê bi wê re wê, di awayekê de wê weke ku em dikarin wê fahmbikin wê derkeve li pêş. Êdî wê ji wê demê û û pê de wê weke ku wê were gotin wê 'dema aqil, 'dema zanîn û ragihandinê', 'dema zanyaerîyê' wê pêşkeve. Ev jî wê êdî wê, xate hizirkirina aqilî wê bi ber demên hemdem ve wê bide birin. Êdî ji vir û pê de wê, dema hemdem û rengên hizirkirina wê pêşkevin û wê bèn ser ziman. ..

Abdusamet Yigit, kurdistan, cizirabota, bi dawîbûna wê sale 2009.